

Sport in theologisch perspectief: een autotelische of heterotelische activiteit?

NAAM: J.A. KEUBEN

STUDENTNUMMER: 2003954

NAAM CURSUS: MASTERTHESIS

CURSUSCODE: U40023-M-27

NAAM BEGELEIDER: PROF. DR. H.J.M. SCHOOT

NAAM BEOORDELAAR: DR. A.M. TEN KLOOSTER

CURSUSJAAR: 2022-2023

DATUM INLEVERING: 22-7-2023

TILBURG SCHOOL OF CATHOLIC THEOLOGY (TIU)

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	1
Vraagstelling en verwachtingen.....	2
Methodologische overwegingen	2
Bijbels en historisch perspectief	7
Sport in de Bijbel	7
Sport in de kerkgeschiedenis.....	8
1. Begripsverheldering	11
1.1. Sport	11
1.2. Autotelisch.....	13
1.3. Heterotelisch	13
1.4. Doel.....	14
1.5. Spel.....	15
1.6. Recreatie.....	15
1.7. Oefening	16
1.8. Wijsheid c.q. contemplatie	16
Conclusie	17
2. Een autotelische theologische benadering van sport	19
2.1. Lincoln Harvey's begrip van sport.....	19
2.2. Sport en scheppingstheologie: betekenisvolle niet-noodzakelijkheid	19
2.3. Kritiek op theologische instrumentalisering van sport	20
2.4. Sport als 'liturgie' van de menselijke contingentie.....	21
2.5. Toepassing van Harvey's autotelische visie	21
Conclusie	22
3. Een heterotelische theologische benadering van sport	24
3.1. Vijf kenmerken van sport volgens 'Giving the best of yourself'.....	24
3.2. Sport als instrument gericht op goede externe doelen	25
3.2.1. Sport als instrument van heiliging	26
3.2.2. Sport als instrument van de missie	27
3.2.3. Sport als instrument van vorming en educatie.....	28
3.2.4. Sport als instrument van ontmoeting.....	30
3.3. Mogelijkheden voor verbetering en een rol voor de kerk in het sportwezen	30
3.4. Thomas van Aquino over spel: autotelisch of heterotelisch?	31
Conclusie	33

4. Sterkten en zwakten van een autotelische en een heterotelische theologische benadering sport.....	34
4.1. De voor- en nadelen van een autotelische theologische benadering van sport.....	34
4.2. De voor- en nadelen van een heterotelische theologische benadering van sport.....	37
4.3. De verhouding tussen een autotelische en een heterotelische theologische visie op sport: autotelisch als correctie op heterotelisch?	39
4.4. Robert K. Johnstons concept van niet-instrumentele productiviteit: een oplossing?	42
Conclusie	46
5. Enkele voorbeelden uit de sportwereld in het licht van theologische benaderingen van sport	48
5.1. De Olympische Beweging en de Olympische Spelen	48
5.2. Het FIFA Wereldkampioenschap Voetbal van 2022 in Qatar	50
5.3. De lichamelijke tol die sportbeoefening eist van topsporters	52
Conclusie	54
Algehele conclusie en discussie	55
Antwoord op de onderzoeksvraag	55
Discussie	55
Bibliografie	58
Kerkelijke documenten	58
Naslagwerken	58
Overige literatuur en bronnen	58

INLEIDING

Sport is een thema dat in onze cultuur een belangrijke plaats inneemt. Velen beoefenen meer of minder fanatiek en op een hoger of lager niveau een vorm van sport. Anderen zijn als liefhebber en toeschouwer betrokken bij sportevenementen. Wie in een krant, op de televisie, via de radio of online het nieuws volgt, kan moeilijk om het sportnieuws heen. Ook als het gaat om andere ontwikkelingen of gebeurtenissen in de wereld, is er vaak een link met sport te leggen. Een actueel voorbeeld daarvan is de uitsluiting van Russische sporters en sportteams van internationale sportevenementen als gevolg van de sancties tegen Rusland vanwege de oorlog van dat land tegen Oekraïne. Een ander voorbeeld is de discussie over de mensenrechtensituatie in Qatar rond het FIFA Wereldkampioenschap Voetbal van 2022 in dat land. Daarnaast zijn topsporters soms invloedrijke personen die als voorbeeld worden gezien. Van hen wordt soms dan ook verwacht dat zij hun invloed ten positieve gebruiken en zich uitspreken over of een statement maken met betrekking tot actuele maatschappelijke thema's. Sport speelt verder een belangrijke rol in de opvoeding van kinderen en krijgt in de vorm van gymlessen een prominente plaats binnen het primair en secundair onderwijs. Ook met de economie heeft sport alles van doen. In de sportwereld gaat veel geld rond. Zeker met professionele voetbalclubs, maar ook met grote (internationale) sportevenementen zijn grote financiële belangen gemoeid. Maar ook op minder hoog niveau is sport economisch relevant. Mensen kunnen immers enerzijds geld verdienen door anderen de faciliteiten en de middelen te bieden die nodig zijn om een sport te kunnen beoefenen. Anderzijds maken amateursporters ook kosten bij het beoefenen van hun eigen sport. Ze betalen bijvoorbeeld contributie bij hun vereniging en moeten geschikte kleding aanschaffen. Deze opsomming zal niet uitputtend zijn, maar het punt moge duidelijk zijn: sport is in onze tijd een belangrijk fenomeen dat veel mensen bezighoudt en met verschillende facetten van het leven verbonden is.

De beginwoorden van de Pastorale Constitutie *Gaudium et spes* van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie leren ons al dat de “vreugde en hoop, [het] verdriet en [de] angst van de mensen van vandaag” – met andere woorden: alles wat “bij de mensen te vinden” is – ook de kerk en haar gelovigen ter harte gaan.¹ In onze hedendaagse cultuur valt sport mijns inziens zeker onder die thema's die voor mensen van belang zijn en die dus ook relevant zijn voor de kerk en voor de theologie, de wetenschap die tot taak heeft het geloof van de kerk kritisch te doordenken. Toch is sport niet een onderwerp waaraan men in de theologie vanzelfsprekend veel aandacht besteedt. Op bescheiden wijze wil deze Masterthesis een bijdrage leveren aan het theologische denken en spreken over dit belangrijke, maar vaak vergeten thema. Behalve dat sport als belangrijk thema binnen onze maatschappij als zodanig al theologisch interessant is, is een theologische doordenking van het thema ook bijzonder relevant voor christengelovigen die zelf met sport te maken hebben. Hiertoe reken ik ook mezelf. Voor christenen die zelf een sport beoefenen of zich op een andere wijze met sport bezighouden, bijvoorbeeld als trainers, vrijwilligers, ouders van sportende kinderen of sportfans, kan een theologische bespreking van sport wellicht op weg helpen om aan deze vaak belangrijke activiteit betekenis toe te

¹ *Gaudium et spes* 1.

kennen en het een plaats te geven binnen het geheel van hun leven als volgelingen van Jezus Christus.

In theologisch en kerkelijk spreken over sport vallen mij twee tendensen op. Enerzijds kom ik de neiging tegen om sport te beschouwen als een soort instrument ten dienste van iets anders wat men als 'een groter goed' beschouwt. Sport kan en moet dan bijvoorbeeld een opvoedkundige en educatieve waarde hebben, helpen om een beter mens (en misschien zelfs een betere christen) te worden of sport moet bijdragen aan vrede en verdraagzaamheid in de wereld. Anderzijds komt men, soms overigens in dezelfde teksten, ook de gedachte tegen dat sport als vorm van spel een speels of ludiek, fundamenteel vrij gebeuren is dat zich niet laat instrumentaliseren. Wie dat toch probeert en sport als het ware voor een of ander 'karretje poogt te spannen', neemt sport niet echt serieus als zelfstandige werkelijkheid en doet zelfs afbreuk aan haar aard. Op de spanning tussen deze beide tendensen, om ofwel de zelfstandige waarde van sport ofwel de waarde van sport als middel ten bate van andere doeleinden te benadrukken, vestig ik in deze thesis mijn aandacht.

Vraagstelling en verwachtingen

In deze thesis probeer ik, in het licht van de hierboven omschreven spanning, te komen tot een antwoord op de vraag of het het meest passend is sport theologisch te denken als een autotelische activiteit of als een heterotelische activiteit. Mijn verwachting is dat ik tot de conclusie zal komen dat zowel een autotelische als een heterotelische theologische doordenking van sport zinvol kunnen zijn, zolang men geen van beide begrippen verabsoluteert. Enerzijds dient men er bij een heterotelische benadering (sport beschouwend als activiteit gericht op een extern doel) voor te waken sport zodanig te instrumentaliseren dat men alleen nog oog heeft voor het externe doel waartoe men sport als een middel denkt. Om serieus over sport te spreken dient men sport wel als eigen realiteit serieus te nemen. Anderzijds moet men een autotelische kijk op sport (sport gezien als een activiteit die zijn doel in zichzelf heeft) – die als sterke kant heeft dat men recht doet aan het ludieke, vrije karakter van sport en sport dus als sport respecteert – niet zodanig ver doorvoeren dat er geen aandacht meer mag zijn voor de externe doelen waaraan sport wel degelijk de potentie heeft een positieve bijdrage te leveren en die ook een legitieme motivatie kunnen vormen om te sporten of om sport te promoten. Aandacht voor de positieve gevolgen van sport in het leven van mensen houdt niet per definitie een reductie in van sport tot een middel.

Mijn thesis bestaat uit vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk verhelder ik de voor mijn vraagstelling centrale begrippen 'sport', 'autotelisch' en 'heterotelisch', alsmede de eveneens relevante begrippen 'doel', 'spel', 'recreatie', 'oefening' en 'wijsheid' c.q. 'contemplatie'. Na die begripsverheldering kan ik vervolgens in het tweede hoofdstuk een autotelische theologische visie op sport uiteenzetten en daarna in het derde hoofdstuk een heterotelische theologische visie presenteren. In mijn vierde hoofdstuk vergelijk ik beide theologische benaderingen van sport en weeg ik ze tegen elkaar af. Vervolgens pas ik in hoofdstuk vijf de theologische benaderingen van sport toe op drie voorbeelden uit de sportwereld. Ten slotte zal ik op basis van mijn vijf hoofdstukken een conclusie formuleren als antwoord op mijn bovengenoemde hoofdvraag en deze conclusie toelichten en bespreken.

Methodologische overwegingen

Voordat we inhoudelijk beginnen met de beantwoording van mijn onderzoeksvraag in de vijf aangekondigde hoofdstukken, wil ik hier in deze inleiding nog het een en ander opmerken over de wijze waarop ik in deze thesis

te werk zal gaan. Voor de lezer van de komende hoofdstukken lijkt het me immers behulpzaam om te begrijpen welke gedachtegang er achter de gehanteerde aanpak zit. Na de methodologische overwegingen volgt ook nog een historisch overzicht.

Op de eerste plaats zijn er verschillende vormen van onderzoek mogelijk binnen de academische wereld. Het moge duidelijk zijn dat we hier niet gekozen hebben voor een empirisch onderzoek, maar voor een geesteswetenschappelijke, hermeneutische benadering. Het gaat immers niet om een onderzoek naar empirische gegevens over sport, maar om een doordenking van en een vergelijking tussen verschillende ideeën over sport. Twee benaderingen, twee manieren van denken over sport, zijn het onderwerp van ons onderzoek. Binnen de geesteswetenschappen bestaan er ook verschillende disciplines. Naar ideeën over sport zou men bijvoorbeeld heel goed filosofisch of historisch onderzoek kunnen doen. Zoals echter in het voorgaande al duidelijk naar voren kwam, gaat het hier om theologische reflectie. De zestiende-eeuwse Spaanse theoloog Melchior Cano onderscheidde een reeks bronnen, de zogenaamde *loci theologici*, op basis waarvan men onderwerpen theologisch onderzoekt. Op basis van zijn lijst, kan men ten behoeve van de hedendaagse theologiebeoefening de volgende tien *loci* onderscheiden: (1) de Schrift, (2) de concilies en de synodes, (3) het overig kerkelijk leergezag, (4) de kerkvaders, (5) de kerkleraren, (6) de overige theologen, (7) het geleefde geloof in de traditie (bijvoorbeeld in de levens van heiligen of in de liturgie van de kerk), (8) het hedendaagse geleefde geloof, (9) de wijsbegeerte en (10) de geschiedenis.² Deze bronnen zijn bepalend voor de wijze waarop men over een bepaald onderwerp spreekt.

De bronnen die ik tot uitgangspunt heb gekozen passen het beste in de categorieën 'overig kerkelijk leergezag' en 'overige theologen'. Mijn twee hoofdbronnen zijn immers het Vaticaanse document *Giving the best of yourself* en het boek *A Brief Theology of Sport* van Lincoln Harvey.³ De eerste bron past volgens mij tenminste in de categorie van het leergezag. Het is immers een officieel document van het Dicasterie voor de Leken, het Gezin en het Leven. De precieze status van het document is echter niet geheel duidelijk. Het document valt ook moeilijk in te delen binnen de verschillende categorieën van documenten van het kerkelijk leergezag. Wie poogt het document te categoriseren met behulp van bijvoorbeeld het overzicht van kerkelijke documenten van Ton Meijers, krijgt

² Henk Schoot komt tot deze opsomming van tien *loci* op basis van de oorspronkelijke *loci* van Cano. Zie voor een overzicht van Cano's opsomming en opmerkingen over hoe men de *loci* een 'update' kan geven voor de hedendaagse theologie: Jared Wicks, SJ, *Doing Theology* (Mahwah, New Jersey: Paulist Press, 2009), 14-16. Vgl. ook H.J.M. Schoot, "Methoden in de katholieke systematische theologie, aan de hand van reflecties op de verrijzenis van Christus", in *Theologie & methode*, Theologische Perspectieven 4, red. A.L.H.M. van Wieringen (Bergambacht: 2VM, 2012), geraadpleegd op 22 juli 2022, https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/13893089/Methoden_syst_theol_adhv_verrijzenis_van_Christus.pdf, 5-6 (paginanummers documentversie).

³ Ik hanteer in principe van het Romeinse document steeds de Engelse titel en niet de Italiaanse titel (*Dare il meglio di sé*) of de Nederlandse vertaling daarvan (*Het beste van jezelf geven*). Ik baseer me immers steeds op de Engelse versie die via de website van het Dicasterie voor de Leken, het Gezin en het Leven beschikbaar is als pdf-document en verwijst ook steeds naar dit document: Dicastery for Laity, Family and Life, *Giving the best of yourself: A document about the Christian perspective on sport and the human person*, 1 juni 2018, geraadpleegd op 24 februari 2022, <http://www.laityfamilylife.va/content/laityfamilylife/en/documenti/dare-il-meglio-di-se.html>.

een idee waar men het ongeveer kan plaatsen, maar komt er niet helemaal uit. Het is, eenvoudig gezegd, geen ‘standaarddocument’ dat eenvoudig in een bepaald ‘hokje’ kan worden geplaatst. Om te beginnen onderscheidt Meijers onder de verschillende teksten van het leergezag de conciliedocumenten van de documenten van de Apostolische Stoel. *Giving the best of yourself* zou dan in de tweede van die beide hoofdcategorieën moeten vallen. Het eerste probleem doemt hier echter al op, aangezien Meijers ook aangeeft dat men een “officieel kerkelijk document” herkent aan de ondertekening door de verantwoordelijke gezagsdrager. Bij het document over sport dat wij bestuderen, zou men een ondertekening verwachten van kardinaal Kevin Farrell, prefect van het publicerende dicasterie. Een dergelijke ondertekening ontbreekt echter. In plaats daarvan begint het document met een begeleidende brief van paus Franciscus aan kardinaal Farrell als prefect. Die brief, waarin *Giving the best of yourself* ook een “document” wordt genoemd, is overigens wel door de paus ondertekend. Het document voldoet echter wel aan het criterium van Meijers dat kerkelijke documenten van de Apostolische Stoel gepubliceerd worden in de zogenaamde *Acta Apostolicae Sedis*. Hierin is de Italiaanse versie, *Dare il meglio di sé*, te vinden, voorafgegaan door een Latijnse versie van de titel, *Sui ipsius meliorem partem praeberere*.⁴ Het lijkt dus toch om een soort “officieel kerkelijk document” te gaan, ondanks het ontbreken van de gebruikelijke ondertekening. *Giving the best of yourself* valt dan binnen de documenten van de Apostolische Stoel onder de categorie van de documenten van de Romeinse Curie, die Meijers onderscheidt van de pauselijke documenten. Het is immers zoals gezegd uitgegeven door het Dicasterie voor de Leken, het Gezin en het Leven dat onderdeel uitmaakt van de Romeinse Curie. Binnen de categorie curiedocumenten somt Meijers ook allerlei verschillende typen documenten op. Om welk type document het gaat leest men normaliter in de (onder)titel van het document, zodat men weet met wat voor een type curiedocument men te maken heeft (bijvoorbeeld een ‘verklaring’ of een ‘instructie’). Op die plek aan het begin van de ondertitel, wordt ons document echter simpelweg, ongespecificeerd aangeduid als “a document”. Het is kortom in ieder geval een ongebruikelijk document. Het document is niet duidelijk in te delen onder de andere kerkelijke documenten, maar wordt wel stevast “document” genoemd, is ook als zodanig uitgegeven door een instelling van de Romeinse Curie en wordt ook als zodanig aanbevolen door paus Franciscus. Het document zelf geeft aan het begin aan dat het bedoeld is om “de denkbeelden van de Heilige Stoel en de katholieke kerk over sport”⁵ samen te vatten en dat die boodschap gericht is tot “alle mensen van goede wil”⁶, vooral zij die streven naar het “verdedigen van de menselijke waarden die inherent zijn aan sportbeoefening”.⁷ Daarnaast geeft men ook aan zich specifiek op “alle katholieke gelovigen [te richten], beginnend met bisschoppen en priesters, maar in het bijzonder de leken”.⁸ Het document is dus eigenlijk op alle mensen gericht, binnen en buiten de kerk, of, zoals het document zelf aangeeft, tenminste op “allen die sport liefhebben en waarderen”.⁹ Ervan uit gaande dat het document

⁴ Vatican, “Acta Apostolicae Sedis. An. et vol. CX. I Iunii 2018. N.6”, geraadpleegd op 19 juli 2022, <https://www.vatican.va/archive/aas/documents/2018/acta-giugno2018.pdf>, 865-922.

⁵ *Giving the best of yourself*, (p.) 9.

⁶ *Giving the best of yourself*, 10.

⁷ *Giving the best of yourself*, 10.

⁸ *Giving the best of yourself*, 10.

⁹ *Giving the best of yourself*, 10.

wel tot het leergezag kan worden gerekend (met name vanwege de publicatie ervan in de *Acta Apostolicae Sedis*), geniet het waarschijnlijk geen hoge status binnen het geheel van het kerkelijk leergezag.¹⁰

Het boek van Harvey zou ik als hedendaags theologisch boek indelen in de categorie van de 'overige theologen'. Nuttig op te merken is dat ik als katholiek, schrijvend vanuit rooms-katholiek perspectief, met de keuze voor Harvey's boek als een van mijn twee hoofdbronnen een keuze maak voor een oecumenische benadering van het vraagstuk. Harvey is immers niet rooms-katholiek, maar anglicaans. Ik acht het voor een katholieke doordenking van sport, zeker ook gezien de geringe aandacht voor sport in de (katholieke) theologie, zinvol me niet te beperken tot datgene wat door katholieken alleen gezegd wordt.¹¹ Ook wat medechristenen van andere tradities hierover zeggen acht ik relevant. Het is trouwens andersom ook zo dat ik mijn thesis over sport zo hoop te schrijven dat ook mijn theologisch werk, hoewel geschreven door een katholiek in het kader van een katholieke Masteropleiding Theologie, relevant is voor christenen van alle gezindten. *Unitatis redintegratio*, de verklaring van Vaticanum II over oecumene, gaf al aan dat iedere christengelovige de opdracht heeft op zijn eigen wijze het streven naar christelijke eenheid te ondersteunen en onder de gelovigen de theologen specifiek in hun theologisch onderzoek.¹² Hoewel het bespreken van theologen van andere christelijke kerken misschien niet direct significant een bijdrage zal leveren aan de toenadering tussen christenen, vormen een open, oecumenische houding in de theologiebeoefening en aandacht voor het werk van theologen uit andere geloofstradities, zoals de anglicaanse Harvey, wel een onderdeel van het gehoor geven aan die opdracht binnen de katholieke theologie. Natuurlijk ben ik me bij het lezen van niet-katholieke theologen bewust van de christelijke stroming waartoe zij behoren, zodat ik zo nodig rekening kan houden met theologische verschillen tussen hun geloofstraditie en de mijne, die van invloed kunnen zijn op de wijze waarop zij over een onderwerp schrijven.

Het 'hedendaagse geleefde geloof' als theologische bron speelt in mijn thesis misschien niet direct een rol als geraadpleegde informatiebron, maar is wel de inspiratiebron waaruit het gekozen onderwerp naar boven is gekomen. Uiteindelijk heeft mijn belangstelling voor het onderzoeksonderwerp te maken met mijn ervaringen met sport als christen die zelf al jarenlang sport beoefent en ook fan is van bepaalde sporten. Vergelijkbare ervaringen vormen ongetwijfeld ook de achtergrond van het theologisch denken van andere christenen over sport.

Over mijn theologische aanpak is verder het een en ander te zeggen aan de hand van Stephan B. Bevans' methodes van contextuele theologiebeoefening. Volgens Bevans is iedere vorm van theologiebeoefening, zeker tegenwoordig, contextueel bepaald.¹³ Zoals ik zojuist al aangaf geldt dit natuurlijk ook voor deze

¹⁰ Ton Meijers, "Officiële kerkelijke documenten" (mei 2020), pro manuscripto.

¹¹ Vgl. Dries Vanysacker, *Katholicisme en sport in de Lage Landen (19^e eeuw-heden): Een moeilijk evenwicht* (Antwerpen: Halewijn, 2021), 15-16. Hier beschrijft Vanysacker "de grote stilte van kerk en theologie" en schrijft hij: "De tegenstelling tussen de veelvuldige wetenschappelijke publicaties en conferenties op het vlak van kerk, theologie en sport in de protestantse wereld en de betrekkelijke schaarste aan katholieke zijde is frappant" (p. 15).

¹² *Unitatis redintegratio* 5; vgl. ook 10.

¹³ Stephan B. Bevans, *An Introduction to Theology in Global Perspective*, Theology in Global Perspective (Maryknoll, New York: Orbis Books, 2009), 165, vgl. ook 166-168.

Masterthesis. Mijn denken en schrijven over sport in theologisch perspectief is ontegenzeggelijk door mijn ervaringen beïnvloed. Ik ben zo opgegroeid dat zowel het katholieke geloof als sport in mijn leven een betekenisvolle rol spelen. Daar komt zoals gezegd het thesisonderwerp vandaan. Hoewel het een theoretisch onderzoek is dat niet gaat over mijn persoonlijke beleving van sport, zijn de gedachten die ik vorm bij het bestuderen en bespreken van theologische teksten over sport daarnaast uiteraard niet los te zien van mijn eigen ervaringen. Iemand met andere ervaringen zal dezelfde teksten op een andere wijze lezen. Van de zes verschillende modellen van contextuele theologie die Bevans noemt, is er geen die naadloos aansluit op de aanpak die ik voor ogen heb, maar dat is ook niet verwonderlijk.¹⁴ Bevans geeft zelf ook al aan dat het gaat om ideaaltypen die niet zo in hun 'pure vorm' te vinden zijn.¹⁵ Wat ik doe komt, als ik een keus moet maken, het meest overeen met wat Bevans het 'synthetisch model' van contextuele theologiebeoefening noemt. Dit is bij Bevans een combinatie van drie modellen, het 'vertaalmodel', het 'antropologische model' en het 'praxismodel'. Mijn synthetische model zou dan vooral een combinatie van de eerste twee modellen zijn, niet zozeer het praxismodel. In ieder geval werk ik niet vanuit een agenda om een bepaalde praxis te veranderen of te creëren. Daarvoor is mijn aanpak te theoretisch. In zekere zin 'hangt' mijn aanpak enigszins tussen het vertaalmodel en het antropologische model in. Het gaat niet om het eenvoudigweg 'vertalen', toepassen van geloofsleer op de wereld van de sport. We gaan uit van het belangrijke menselijke en culturele fenomeen dat sport heet en laten dan de vraag opkomen wat dat met theologie van doen heeft, hoe men er theologisch over kan en moet denken. Het gaat echter ook niet om een uitgebreide analyse en studie van het culturele fenomeen van sport met sociaalwetenschappelijke middelen, zoals Bevans antropologisch onderzoek beschrijft. Sport, een fenomeen uit de huidige context, uit de wereld van vandaag, is wel het onderwerp van onderzoek, maar niet door een rechtstreeks onderzoek van sport zelf, maar via theologische ideeën over sport. Ik poog sport als realiteit op zich serieuzer te nemen dan een puur 'vertaalmodel' zou toelaten, maar blijf theoretischer dan in een echt antropologisch model gebruikelijk is.¹⁶ Meer concreet komt de thesis tot stand op basis van literatuuronderzoek. De twee belangrijkste bronnen, *Giving the best of yourself* en *A Brief Theology of Sport*, vormen het uitgangspunt, aangevuld met andere (theologische) bronnen die bijdragen aan een begrip van een autotelische en heterotelische theologische benadering van sport. Op basis van mijn hierboven vermelde vraagstelling en de opbouw van mijn thesis filter ik de relevante informatie en ideeën uit de bronnen. De hoofdvraag geeft al aan waar we uiteindelijk een antwoord op willen kunnen formuleren en helpt dus al bij het bepalen welke informatie relevant is. Wat de vraag precies inhoudt, zetten we verder uiteen in het eerste hoofdstuk waarin we drie sleutelbegrippen uit de hoofdvraag verhelderen, samen met vijf andere voor ons onderzoek relevante begrippen. Vervolgens combineren we de begrippen weer en presenteren we de gevonden ideeën in de volgende twee centrale

¹⁴ Bevans, *An Introduction to Theology in Global Perspective*, 169-170 (zie ook 171-187). De zes modellen die Bevans hier bespreekt zijn (1) het "countercultural model" ('tegencultureel', cultuurkritisch model), (2) het "translation model" (vertaalmodel), (3) het "anthropological model" (antropologisch model), (4) het "praxis model" (praxismodel), (5) het "synthetic model" ('synthetisch' model, combinatiemodel) en (6) het "transcendental model" (transcendentale model).

¹⁵ Bevans, *An Introduction to Theology in Global Perspective*, 168

¹⁶ Vgl. Bevans, *An Introduction to Theology in Global Perspective*, 164-187.

hoofdstukken, waarin we respectievelijk uitleggen wat een autotelische en een heterotelische theologische visie op sport (kunnen) inhouden. Wat we door literatuurstudie hebben ontdekt, zullen we uiteindelijk zelf tegenover elkaar plaatsen en beoordelen in hoofdstuk vier en toepassen op enkele voorbeelden uit de wereld van de sport in hoofdstuk vijf. Aan het einde van deze Masterthesis zullen we de onderzoeksvraag hernemen en daarop als conclusie een antwoord formuleren.

Bijbels en historisch perspectief

Alvorens te beginnen met het eerste hoofdstuk van de thesis, sluiten we onze inleiding af met een historisch overzicht van de Bijbelse en christelijke houding ten opzichte van sport.

Sport in de Bijbel

Sport is niet een onderwerp waarover in de Bijbel veel geschreven is, maar er zijn wel enkele passages te vinden waarin sport naar voren komt. Op een aantal plaatsen wordt sport en dan met name hardlopen gebruikt als een beeld voor het geloofsleven. De apostel Paulus doet dit een aantal keren in zijn brieven. Een duidelijk en bekend voorbeeld hiervan is te vinden in 1 Korintiërs 9,24-27. Paulus spreekt hier over een hardloopwedstrijd met maar één winnaar. Hij spoort zijn lezers aan om in hun leven voor de 'winst' te gaan. Vervolgens vergelijkt hij de discipline van trainende atleten met zijn eigen inspanning om "niet [...] te worden verworpen"¹⁷ en vergelijkt hij het doel van beide vormen van discipline. De prijs waarnaar de atleten streven is een "vergankelijke krans"¹⁸, maar als volgelingen van Jezus mogen Paulus en zijn lezers zich richten op een krans die niet zal vergaan. De discipline van de gelovige stelt hij verder tegenover "in den blinde" lopen en "boks[en] als een die in de lucht slaat".¹⁹

De tegenstelling tussen discipline in de sport en discipline in het geloofsleven komt bij Paulus weer terug in 1 Timotheüs 4,8. Paulus schetst een contrast tussen "oefening van het lichaam" en "de godsvrucht". De waarde van het eerste is voor Paulus beperkt, terwijl de godsvrucht van onbeperkte waarde is vanwege Gods "beloften [...] zowel voor dit leven als het toekomstige". Ook hier gaat het om een verschil tussen de waarde van sport in het tijdelijke bestaan tegenover de eeuwigheidswaarde van trouw in het geloof.

In 2 Timotheüs 2,5 spreekt Paulus over een atleet in de context van een aansporing aan zijn lezers om hun leven als leerlingen van Jezus goed vol te houden. De atleet wordt in dat verband genoemd als tweede in een rij van drie beroepen die als beeld worden neergezet als mensen die doen wat van hen wordt verwacht. De andere zijn een militair die afstand moet houden van "het burgerlijk leven"²⁰ en een boer die "recht [heeft] op de opbrengst van zijn arbeid".²¹ Van de atleet lezen we in het genoemde vers dat hij zich moet houden "aan de regels van de wedstrijd" om in aanmerking te komen voor de winst.

In het laatste hoofdstuk van dezelfde brief (2 Timotheüs 4,7) gebruikt Paulus het beeld van een hardloopwedstrijd (en misschien ook wel dat van een gevecht, wat soms een andere vorm van sport kan zijn) om terug te kijken op zijn inspanningen voor de geloofsverkondiging die hun einde lijken te naderen: "Ik

¹⁷ 1 Kor. 9,27.

¹⁸ 1 Kor. 9,25.

¹⁹ 1 Kor. 9,26.

²⁰ 2. Tim. 2,4.

²¹ 2. Tim. 2,6.

heb de goede strijd gestreden, de wedloop voleind, het geloof bewaard.” Als ‘prijs’ hiervoor verwacht hij van God “de krans der gerechtigheid”²² te ontvangen. In Filippenzen 3,14 beschrijft Paulus “Gods hemelse roeping” ook als een “prijs” waar hij op af “storm[t]”. Hier is het wat minder duidelijk dat het gaat om een hardlooppwedstrijd of een andere vorm van sportieve competitie, maar de snelheid van de beweging en de gerichtheid op een prijs in de beschrijving van Paulus roepen daar wel een sterke associatie mee op. Jacobus 1,12 lijkt daar wel wat op, al roept hier eigenlijk alleen het idee van een prijs nog een associatie op met een sportwedstrijd: aan wie “standhoudt in de beproeving” wordt “de zegekrans van het leven” toegezegd.

In de Hebreeënbrieff treffen we weer een duidelijker gebruik aan van sport als beeld voor het leven van een trouwe gelovige. Hebreeënen 12,1 roept op “om vastberaden de wedstrijd te lopen waarvoor we hebben ingeschreven”. De hardlooppwedstrijd symboliseert weer het geloofsleven.

In het Oude Testament is het moeilijker om verwijzingen naar sport te vinden dan in nieuwtestamentische brieven. In 1 Makkabeeën 1,14 wordt de oprichting van een “atletiekschool” of eigenlijk *gymnasion* (een Griekse sportschool, waar naakt (*gymnos*) werd gesport en waar men verder in de Griekse cultuur en met name de filosofie werd ingewijd) genoemd als onderdeel van een poging om Jeruzalem en Israël te helleniseren. Hiermee nam men volgens het boek afstand van het verbond van God met zijn volk. Sport wordt hier dus negatief genoemd als onderdeel van een vreemde cultuur die onverenigbaar is met de Joodse cultuur en godsdienst.²³

Er zijn nog andere oudtestamentische teksten waarin men een verwijzing naar sport zou kunnen lezen, maar waar dit minder eenduidig is. In Genesis 32,24-29 wordt de worsteling beschreven van Jakob met “een man”²⁴ – mogelijk zelfs “met God” zelf.²⁵ Dit worstelen zou ook een vorm van sportbeoefening kunnen zijn. In Jesaja 40,31 is te lezen hoe “zij, die bouwen op de Heer [...] lopen [...] en niet moe [worden en] rennen en [...] niet uitgeput [raken]”. Dit lopen en rennen kan natuurlijk ook gewoon ‘praktische’ verplaatsing zijn, maar ook sportief wandelen of hardlopen.

Over ieder van deze Bijbelteksten valt nog veel te zeggen en te onderzoeken. Voor ons is de belangrijkste conclusie die we op basis van dit overzicht kunnen trekken, dat we in de Schrift geen directe uitspraken aantreffen over de waarde of de betekenis van sport. Sport wordt in de Bijbel gebruikt als beeld voor het geloofsleven of daar tegenover gesteld, maar niet als verschijnsel *an sich* besproken. We verleggen nu onze aandacht naar de geschiedenis van de christelijke houding ten opzichte van sport.

Sport in de kerkgeschiedenis

Het boek *A Brief Theology of Sport*, waaraan we in ons tweede hoofdstuk uitgebreid aandacht zullen besteden, begint met een historisch gedeelte. Daarin beschrijft Harvey hoe religie en sport zich in het verleden tot elkaar verhouden hebben. Na een omschrijving van de hechte relatie tussen beide in het oude Grieks-Romeinse polytheïsme, bespreekt hij de houding van het vroege

²² 2. Tim. 4,8.

²³ 1 Makkabeeën 1,12-15; vgl. Encyclopædia Britannica, “gymnasium”, geraadpleegd op 10-7-2023, <https://www.britannica.com/technology/gymnasium-sports>; vgl. Johannes Tromp, “1 Makkabeeën”, in *Internationaal Commentaar op de Bijbel: Band 1*, red. Erik Eynikel et al. (Kampen: Uitgeverij Kok/Uitgeverij Averbode, 2001), 838.

²⁴ Gen. 32,25.

²⁵ Gen. 32,29.

christendom ten opzichte van sport. Die houding vormde deels een reactie op de Grieks-Romeinse context waarin het christendom ontstond. Harvey vat zijn omschrijving van de houding van de vroege kerk tegenover sport samen met een drietal termen: “instrumentalisme, oppositie en populariteit”.²⁶ Ten eerste maakten christenen volgens Harvey instrumentalistisch gebruik van sport als vorm van beeldspraak in de verkondiging of waardeerden ze sport als een middel om andere doelen te bereiken, zoals discipline of gezondheid. Ten tweede werd sport soms vanuit de kerk afgewezen vanwege de hechte relatie die sport vaak in de samenleving had met de dominante polytheïstische godsdienst (die vanuit vroegchristelijk perspectief als vorm van afgodsdienst gold). Ten derde trekt Harvey de conclusie dat sport niet te onderdrukken was. Sport is steeds mateloos populair gebleven onder christenen, ook in tijden waarin sport verdacht was en kerkelijk bestreden werd. In twee historische *casestudies* laat Harvey zien hoe hetzelfde patroon later in de christelijke geschiedenis terugkomt. Harvey bespreekt de omgang van de middeleeuwse katholieke kerk met riddertoernooien en de houding van Engelse en Amerikaanse puriteinen ten opzichte van sport en in het bijzonder de beweging van de *Muscular Christians*. Bij beide historische casussen is er aanvankelijk sprake van kritiek op sport, blijkt sport evenwel blijvend geliefd en niet te onderdrukken en besluiten christenen ten slotte sport dus te aanvaarden, maar wel als middel in dienst te stellen van het geloof.²⁷ Het Vaticaanse document *Giving the best of yourself*, dat we in hoofdstuk drie uitgebreid zullen bespreken, en het boek *Katholicisme en sport in de Lage Landen* van Dries Vanysacker schetsen op een andere manier belangrijke momenten uit de kerkgeschiedenis in relatie tot sport. De overzichten van Vanysacker en *Giving the best of yourself* komen sterk met elkaar overeen – soms bijna letterlijk – al is Vanysacker soms uitgebreider.²⁸ Beide geven aan dat de kerk zich altijd met sport bezig heeft gehouden. Als eerste noemen ze het gebruik van sport als beeldspraak door Paulus, waarbij wij hiervoor al hebben stilgestaan. De kerkvaders namen volgens Vanysacker enerzijds het gebruik van sport als beeld in de verkondiging over, maar namen anderzijds afstand van de “in hun ogen heidense lichaamscultuur”.²⁹ Instrumentalisering en oppositie gingen hier dus eigenlijk samen. In de middeleeuwen was het gebruikelijk dat men op zondagen en op feestdagen samen sport en spel beoefende en dat hier ook de geestelijkheid bij betrokken was. Het denken van Thomas van Aquino over de “deugd rond spelen”³⁰ gaf hieraan legitimatie (hierop gaan we verderop in 3.4 nader in). Vanuit deze gedachte dat spel deugdzaam kon zijn, kwam er ook aandacht voor sport en spel in het onderwijs. Ook in bepaalde kloosters werden in de periode voor de Franse Revolutie vormen van sport en spel beoefend en soms waren hier in de kloostertuinen ook speciale voorzieningen voor zoals een kaatsbaan of een soort midgetgolfparcours. De kerk speelde later ook een rol in

²⁶ Lincoln Harvey, *A Brief Theology of Sport* (London: SCM Press, 2014), 33.

²⁷ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 12-21, 24-33, 37-56 (m.n. 33, 46 en 56).

²⁸ De overeenkomst is niet verwonderlijk gezien de betrokkenheid van Vanysacker bij het opstellen van *Giving the best of yourself*. Vgl. bv. Kerknet, “Met God naar het kampioenschap”, geraadpleegd op 20 juli 2023, <https://www.kerknet.be/kerk-leven/artikel/met-god-naar-het-kampioenschap#:~:text=Kerkhistoricus%20Dries%20Vanysacker%20werkte%20mee,en%20de%20menselijke%20persoon%20uiteen>.

²⁹ Vanysacker, *Katholicisme en sport in de Lage Landen*, 25.

³⁰ Vanysacker, *Katholicisme en sport in de Lage Landen*, 25; *Giving the best of yourself*, 11.

de opkomst van de moderne sport via het onderwijs en katholieke sportverenigingen. Verschillende ordes droegen hier in hun scholen en internaten aan bij en introduceerden ook nieuwe Engelse sporten. Missionarissen namen sport als onderdeel van hun onderwijsaanpak ook mee naar overzeese gebieden. Interessant is dat het katholieke onderwijs in Frankrijk ook verbonden is met de Olympische Beweging. Het Olympische motto *Citius, altius, fortius* komt uit de visie op bewegingsonderwijs van de Franse dominicaan Henri Didon, grondlegger van het Olympisme. Pierre de Coubertin was opgeleid door jezuïeten en paus Pius X was betrokken bij de Olympische Spelen, die men in die tijd ook overwoog naar Rome te halen. Er was begin twintigste eeuw naast een positieve kijk op sport echter ook sprake van “een katholieke anti-sportbeweging”³¹ die sport bekritiseerde en soms zelfs afwees. In bepaalde landen, waaronder ook Nederland, werd de sport verzuimd georganiseerd, wat betekende dat katholieken sport beoefenden binnen hun eigen groep. In het katholieke denken van die tijd zag men vaak het lichaam vooral als ondergeschikt aan de ziel, en dat bepaalde ook de kijk op sport die vaak wat voorzichtig was. Men kon kritisch zijn op sport, maar ook als men positief was, waakte men ervoor dat het lichaam niet te belangrijk werd gemaakt. Later, rond de tijd van Vaticanum II, kwam de nadruk meer te liggen op de mens als eenheid van lichaam en ziel. Vanaf die tijd is er sprake van een “krachtdadig[e] [...] dialoog tussen de kerk en de wereld van de sport”.³² In het conciliedocument *Gaudium et spes* (nr. 16) wordt sport expliciet genoemd als een goede vorm van vrijetijdsbesteding. Daarna hebben de verschillende pausen, in het bijzonder Johannes Paulus II, zich ook regelmatig over sport uitgelaten.³³

³¹ Vanysacker, *Katholicisme en sport in de Lage Landen*, 27.

³² Vanysacker, *Katholicisme en sport in de Lage Landen*, 29.

³³ *Giving the best of yourself*, 11-12 (vgl. ook 15-18); Vanysacker, *Katholicisme en sport in de Lage Landen*, 25-30.

1. BEGRIPSVERHELDERING

Zoals in de inleiding vermeld, gaan we in deze thesis op zoek naar een antwoord op de vraag of sport theologisch het best gedacht kan worden als autotelische of heterotelische activiteit. In dit hoofdstuk zetten we de eerste stappen richting de beantwoording van die hoofdvraag. Op de eerste plaats willen we verhelderen wat drie sleutelbegrippen uit de vraagstelling betekenen, namelijk de begrippen 'sport', 'autotelisch' en 'heterotelisch'. Vervolgens bespreken we nog een vijftal relevante begrippen(paren): 'doel' (*telos*), 'spel', 'recreatie', 'oefening' en 'wijsheid' of 'contemplatie'. Deze begrippen kunnen ons helpen om de andere begrippen, waaraan ze gerelateerd zijn, beter te begrijpen. De begrippen 'spel' en 'oefening' helpen om de betekenis van 'sport' beter te doorgronden. De betekenis van het begrip 'doel' (*telos*) draagt bij aan het begrijpen van de daarop gebaseerde begrippen 'autotelisch' en 'heterotelisch'. Een definitie van 'recreatie' helpt bij het verstaan van het begrip 'spel'. 'Wijsheid' en 'contemplatie' ten slotte zijn behulpzaam als begrippen voor activiteiten waarmee sport en spel soms worden vergeleken, bijvoorbeeld door Thomas van Aquino. Voor de verheldering van de begrippen maken we gebruik van definities uit zowel de Nederlandstalige *Dikke Van Dale* als het Engelstalige *Oxford English Dictionary*. Het gebruik van een Engels woordenboek vult een Nederlands woordenboek aan, aangezien het een groter taalgebied bedient.

1.1. Sport

'Sport' is het meest alledaagse van de drie sleutelbegrippen die we in dit hoofdstuk als eerste willen verhelderen. Toch is het belangrijk – misschien juist omdat het een veelgebruikt en daarmee ogenschijnlijk vanzelfsprekend begrip is – om hier bewust stil te staan bij de betekenis ervan. In de *Van Dale* treffen we de volgende definitie aan van sport: "geheel van activiteiten die erop gericht zijn om de fysieke en/of mentale prestaties d.m.v. training en wedstrijden te verbeteren, zoals roeien, fietsen, zwemmen, schaatsenrijden, worstelen, voetballen enz."³⁴ In het *Oxford English Dictionary* vinden we een omschrijving van het Engelse woord *sport* als "an activity involving physical exertion and skill, esp. (particularly in modern use) one regulated by set rules or customs in which an individual or team competes against another or others".³⁵

Een verschil tussen deze twee woordenboekdefinities is dat in de Nederlandse, in tegenstelling tot de Engelse, ook sprake is van "mentale prestaties". Onder de *Van Dale*-definitie zouden dus ook de zogenaamde denksporten kunnen vallen. De *Oxford*-definitie alsmede onze belangrijkste theologische bronnen, Lincoln Harvey en het Vaticaanse sportdocument *Giving the best of yourself*, beperken zich daarentegen bij het spreken over sport tot fysieke activiteiten. De zogenoemde 'denksporten' vallen dus niet binnen hun aandachtsveld.³⁶ In dat opzicht is de *Van Dale*-definitie dus wat ruimer. Een ander verschil is dat er in de Nederlandse definitie een doel zit ingesloten. Sport is volgens de *Van Dale* namelijk "gericht" op (fysieke of mentale) prestatieverbetering. Dit lijken op de eerste plaats prestaties binnen de sport zelf te zijn (dus bijvoorbeeld harder lopen, verder of hoger springen of meer doelpunten maken). Een lezing waarin het gaat om een gerichtheid op betere prestaties buiten de sport lijkt me minder

³⁴ Van Dale, "Dikke Van Dale", geraadpleegd op 6 juli 2022, <https://www.vandale.nl/zoeken/dikke.do> (trefwoord: "sport").

³⁵ Oxford English Dictionary, "sport", geraadpleegd op 6 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/187476?rskey=Sg3cuR&result=1&isAdvanced=false#eid>

³⁶ Vgl. *Giving the best of yourself*, 19, 20; Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 70, 72.

voor de hand liggend, maar niet geheel uitgesloten. Een gemeenschappelijk kenmerk uit beide definities is het competitieve karakter van sport, dat we ook in beide theologische bronnen terugvinden.³⁷ Dat sport volgens regels moet verlopen, wat we ook in de theologische bronnen lezen, maakt alleen de Engelse definitie duidelijk.

Een element dat niet echt in de woordenboekdefinities naar voren komt, maar dat wel een belangrijke rol speelt in het werk van Harvey en in het Vaticaanse document, is de gedachte dat sport een subvorm van 'spel' is. Voor Harvey en het document *Giving the best of yourself* betekent dit dat sport een 'speels', ludiek karakter heeft. Sport is volgens die bronnen een niet-noodzakelijk gebeuren, een activiteit die in vrijheid beoefend wordt, omwille van zichzelf en niet ten dienste van een of ander extern nut. Dit spelelement van sport komt echter niet voor in de *Van Dale*-definitie en hooguit impliciet in de *Oxford English Dictionary*, als men de "regels" waarvan sprake is als een soort spelregels mag interpreteren.³⁸ In vergelijking met de kenmerken van sport die in het document *Giving the best of yourself* naar voren komen missen we verder in de woordenboeken de gedachte dat er sprake moet zijn van een zekere kansengelijkheid. Uit het document blijkt evenwel dat dit eigenlijk slechts een nadere kwalificatie van sport als competitie is. Het is namelijk een voorwaarde voor de mogelijkheid van een zinvolle competitie tussen deelnemers. Het is wat dat betreft minder essentieel als onderdeel van een definitie.³⁹

Een ander aandachtspunt dat ontbreekt in de definities, maar dat wel relevant is en dat in het Vaticaanse document nog naast de eigenlijke werkdefinitie (in de vorm van een opsomming van vijf kenmerken van sport) wordt aangestipt, is de gedachte dat sport twee kanten heeft: een binnenkant, maar ook een 'buitenkant' ("exterior"). Men kan sport 'van binnenuit' beleven wanneer men zelf een sport beoefent. Wanneer men als toeschouwer bekijkt hoe anderen aan het sporten zijn, beleeft men sport van de 'buitenkant'. Als toeschouwer, zeker van een sportwedstrijd, kan men 'van buitenaf' betekenis toekennen aan hetgeen men ziet, alsof het een "verhaal" is dat op verschillende wijzen kan worden geïnterpreteerd. Als het gaat om sport als cultureel fenomeen is dus ook de buitenkant van belang.⁴⁰

³⁷ In onze bespreking *Giving the best of yourself* (hoofdstuk 3) zullen we bij de 'werkdefinitie' van sport uit dat Romeinse document trouwens zien dat het element van prestatieverbetering ook als een vorm van 'competitie' in ruime zin kan worden gezien. Op deze wijze heeft dit kenmerk van sport ook betrekking op mensen die louter individueel sporten en niet deelnemen aan wedstrijden. Men doet dan een wedstrijd 'tegen zichzelf' of 'tegen de klok'.

³⁸ Overigens vallen er wel kanttekeningen te plaatsen bij de gedachte dat sport altijd een vorm van spel is. Bepaalde sporten zoals voetbal of hockey zijn duidelijker 'een spel' dan bijvoorbeeld atletiek en zwemmen of in nog sterkere mate voor de hedendaagse fitness, waarin het meer gaat om een pure meting van fysieke prestaties. In de Engelse teksten waarnaar we verwijzen wordt overigens van *play* gesproken en niet van *games* (beide kan men in het Nederlands met 'spel' of 'spelen' weergeven). Dat biedt misschien ruimte om sport als speels, als *playful*, aan te duiden, ook als het niet evident is dat men een spel, een *game*, aan het spelen is.

³⁹ Vgl. *Giving the best of yourself*, 19, 20; Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 62-69.

⁴⁰ *Giving the best of yourself*, 20. Vgl. ook Michael Novak, *The Joy of Sports. Revised Edition: Endzones, Bases, Baskets, Balls, and the Consecration of the American Spirit* (Lanham, Maryland: Madison Books, 1993), 24. Volgens Novak zijn sportfans meer dan zelfs meer dan toeschouwers, maar zijn eigenlijk ook een soort deelnemers aan de wedstrijd.

1.2. Autotelisch

Onze andere twee sleutelbegrippen, 'autotelisch' en 'heterotelisch', zijn veel minder alledaags. We beginnen met het begrip 'autotelisch'. We nemen dit begrip over van Lincoln Harvey. Die gebruikt de Engelse vorm van dit begrip, *autotelic*, als kwalificatie voor spel en sport.⁴¹ In zijn Nederlandse vorm wordt het woord wel gebruikt, maar is het wel veel minder gangbaar dan het Engelse woord. De *Oxford English Dictionary* definieert *autotelic* als "having a self-contained goal or purpose"⁴² (een op zichzelf staand doel, een doel in zichzelf hebbend). Het begrip komt voort uit een samentrekking van twee Griekse woorden, namelijk *autos*, wat 'zelf' of 'zelfde' betekent en *telos*, wat 'doel' of 'voleinding' betekent.⁴³ Een activiteit die autotelisch genoemd wordt, is dus een activiteit die niet wordt verricht omwille van een of ander extern doel buiten die activiteit. Een autotelische activiteit heeft haar doel in zichzelf. Ze is met andere woorden geen middel, geen instrument, maar een doel op zich. Ze wordt niet beoefend vanwege een of ander extern nut, maar louter omwille van de eigen waarde van de activiteit zelf.

Als we terugdenken aan hetgeen we zojuist bij de verheldering van het begrip sport opmerkten over wat het volgens zowel Harvey's boek als *Giving the best of yourself* betekent dat sport volgens die bronnen een vorm van 'spel' is, namelijk dat het een vrij en ludiek karakter heeft, sluit dit nauw aan bij hetgeen we hier over het begrip 'autotelisch' hebben aangegeven. Harvey gebruikt het begrip ook in deze context.⁴⁴ Het lijkt er dus op dat 'spel' volgens deze bronnen in ieder geval in zekere zin een autotelisch karakter heeft en dat sport dat karakter dus in ieder geval deelt voor zover het een vorm van spel is. Hierop komen we in 1.5. terug.

1.3. Heterotelisch

Het begrip 'heterotelisch' is de tegenpool van het bovengenoemde 'autotelisch'. We komen het begrip niet direct tegen in onze theologische basisliteratuur over sport, maar het is mijns inziens evenwel een nuttig begrip om tegenover autotelisch te plaatsen. Ook dit woord is een van oorsprong Griekse samentrekking met *telos* (doel). In plaats van het woord *autos* is *telos* hier verbonden met het woord *heteros*, dat juist 'ander(s)' betekent.⁴⁵ Het *Oxford English Dictionary* definieert het woord '*heterotelic*' dan ook precies tegengesteld aan *autotelic* als "having or being an external end or purpose"⁴⁶ (een extern doel hebbende of zijnde). Als iets als heterotelisch wordt omschreven, gaat het juist wel om iets wat zijn doel buiten zichzelf heeft. Een heterotelische activiteit wordt juist wel ondernomen met het oog op een of ander extern doel. Iets wat heterotelisch is, is geen doel op zich, maar juist een middel of een instrument. Als men een activiteit als heterotelisch bestempelt, wil men daarmee zeggen dat deze activiteit met het oog op iets anders, een doel buiten die activiteit zelf, wordt

⁴¹ Bv. Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 69.

⁴² Oxford English Dictionary, "autotelic", geraadpleegd op 6 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/276002?redirectedFrom=autotelic>.

⁴³ Vgl. G.J.M. Bartelink, *Prisma Woordenboek Grieks – Nederlands* (Houten: Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum, 2017), 74-75, 366.

⁴⁴ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 69.

⁴⁵ Vgl. Bartelink, *Prisma Woordenboek Grieks – Nederlands*, 171, 366.

⁴⁶ Oxford English Dictionary, "heterotelic", geraadpleegd op 6 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/86423?redirectedFrom=heterotelic#eid1789871>

ondernomen. In het vervolg van de thesis zullen we zien dat dit begrip van toepassing is op vormen van theologisch spreken over sport.

1.4. Doel

In 1.2. en 1.3. bespraken we de sleutelbegrippen 'autotelisch' en 'heterotelisch'. In dit begrippenpaar zit, zoals uit onze uitleg blijkt, eigenlijk ook al het begrip 'doel' (*telos*) ingesloten. Hoewel dit woord, zeker in tegenstelling tot de twee daarvan afgeleide begrippen, redelijk voor zich lijkt te spreken, acht ik het voor een nog beter begrip van die beide woorden toch zinvol om hier ook stil te staan bij dit begrip dat aan beide ten grondslag ligt. Volgens *De Dikke Van Dale* is een doel "datgene waarnaar je streeft, dat je probeert te bereiken, te verwezenlijken".⁴⁷ In het Engels bestaan er een aantal min of meer synonieme woorden, die steeds net iets anders gedefinieerd worden in het *Oxford English Dictionary*, maar die gezamenlijk bijdragen aan het verstaan van het begrip doel. Ik bespreek er een aantal. Het woord *goal* betekent "an aim or outcome which a person, group, or organization works towards or strives to achieve; the object of a person's ambition or effort" of, meer psychologisch, "an end or result to which a series of actions, choices, events, etc., lead (whether consciously or unconsciously directed), the achievement of which brings reward or satisfaction".⁴⁸ Voor het synoniem *end* geeft men als definitie: "an intended result of an action; an aim, purpose".⁴⁹ *Aim* betekent volgens het woordenboek (in wat men aanduidt als een figuurlijke betekenis) "a desired outcome; an end aimed at; an objective, a goal; a purpose, an intention"⁵⁰ en onder *purpose* verstaat men weer "that which a person sets out to do or attain; an object in view; a determined intention or aim".⁵¹ Een *objective* is "a thing aimed at or sought; a target, goal, or end".⁵² *Intention* wordt uitgelegd als "that which is intended or purposed; a purpose, design".⁵³ Mijns inziens komen al deze definities grofweg op hetzelfde neer. Veelal verwijzen ze ook naar elkaar. Het gaat steeds over iets waarop men bij een handeling gericht is. De nuanceverschillen bestaan in de concretere of abstractere formulering, waarin bijvoorbeeld meer of minder nadruk ligt op het gegeven dat een bepaalde persoon ergens op gericht is of waarin die gerichtheid wat algemener wordt beschreven zonder te spreken over de instantie die ergens op gericht is. Het meest afwijkend is de psychologische definitie van *goal*, die ook ruimte laat voor doelen waarvan men zich niet vooraf bewust is, maar waarvan men achteraf het 'bereiken' wel positief beoordeelt. In de andere definities lijkt doelgerichtheid toch een bewuster gebeuren te zijn dat voorafgaat aan een

⁴⁷ Van Dale, "Dikke Van Dale" (trefwoord: "doel").

⁴⁸ Oxford English Dictionary, "goal", geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/79557?rskey=BV4mDR&result=1&isAdvanced=false#eid>.

⁴⁹ Oxford English Dictionary, "end", geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/viewdictionaryentry/Entry/61863>.

⁵⁰ Oxford English Dictionary, "aim", geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/viewdictionaryentry/Entry/4347>.

⁵¹ Oxford English Dictionary, "purpose", geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/154972?rskey=Yx2mIZ&result=1&isAdvanced=true#firstMatch>.

⁵² Oxford English Dictionary, "objective", geraadpleegd op 13 augustus 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/viewdictionaryentry/Entry/129634>.

⁵³ Oxford English Dictionary, "intention", geraadpleegd op 13 augustus 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/97492?rskey=pxoDv3&result=1&isAdvanced=false#eid>.

bepaalde handeling. De mogelijkheid van een minder bewust doel dat men achteraf in een handeling kan aanwijzen, is relevant met het oog op deze thesis. Wij onderzoeken immers niet empirisch de doelen die sporters zichzelf bij het sporten vooraf stellen, maar houden ons bezig met een theoretische reflectie over de doelen waarop de sportieve activiteit gericht is of zou kunnen of moeten zijn.

1.5. *Spel*

In onze bespreking van de begrippen 'sport' en 'autotelisch', kwam het begrip 'spel' reeds naar voren. Omdat het dus blijkbaar een begrip is dat gerelateerd is aan twee van onze sleutelbegrippen, is het goed hier ook bij de betekenis van dat begrip stil te staan. De *Van Dale* leert ons dat spel een "bezigheid [is] die tot vermaak of ontspanning wordt verricht, waarbij enig competitie-element of verbeelding is betrokken, m.n. een dergelijke ontspanning die aan zekere regels is gebonden bv. knikkeren, hinkelen, hockey en andere balspelen".⁵⁴ In het eerder steeds ook bekeken Engelse Oxford-woordenboek, treffen we een verklaring aan van *play* als een "exercise or activity engaged in for enjoyment or recreation rather than for a serious or practical purpose; amusement, entertainment, diversion".⁵⁵ In beide definities komt naar voren dat men speelt omdat het plezier ("vermaak", "enjoyment") geeft en ontspant ("ontspanning", "recreation"). De Oxford-definitie onderscheidt zich door deze twee motieven te contrasteren met "een serieus of praktisch doel". Dat onderscheid lijkt enigszins op het onderscheid tussen autotelisch en heterotelisch. De *Van Dale* benoemt, anders dan de Engelse definitie, juist weer competitie en verbeelding als elementen die een rol kunnen spelen (de formulering suggereert dat een van beide elementen een rol zou moeten spelen) en geeft aan dat regels hierbij vaak een rol spelen, al worden die niet als absoluut noodzakelijk omschreven.

1.6. *Recreatie*

Bij de verheldering van het begrip 'spel', kwamen we ook de nauw verwante begrippen recreatie (*recreation*) en ontspanning al tegen. Het *Van Dale*-woordenboek verstaat onder recreatie "ontspanning in de vrije tijd" en "vrijtijdsbesteding (sport en spel, verblijf in de natuur, amusement, uitstapjes)".⁵⁶ Onder ontspanning, bijna synoniem, of in ieder geval onderdeel van de definitie van recreatie, verstaat men "het lichamenlijk en geestelijk tot rust (doen) komen, m.n. nadat je je hebt ingespannen".⁵⁷ *Recreation* wordt in het *Oxford English Dictionary* uitgelegd als "the action or fact of refreshing or entertaining oneself through a pleasurable or interesting pastime, amusement, activity, etc. (esp. habitually)" of ook als "an activity or pastime which is pursued for the pleasure or interest it provides".⁵⁸ Daarnaast vindt men in hetzelfde woordenboek, onder een apart lemma, de theologisch tot de verbeelding sprekende (maar voor het gebruikelijke spreken minder behulpzame) uitleg als *re-creation* (herscheping): "the action or process of creating again or in a new way; the result of this

⁵⁴ Van Dale, "Dikke Van Dale" (trefwoord: "spel").

⁵⁵ Oxford English Dictionary, "play", geraadpleegd op 22 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/145474?rskey=f8YDVK&result=1&isAdvanced=false#eid>.

⁵⁶ Van Dale, "Dikke Van Dale" (trefwoord: "recreatie").

⁵⁷ Van Dale, "Dikke Van Dale" (trefwoord: "ontspanning").

⁵⁸ Oxford English Dictionary, "recreation, n.1", geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/viewdictionaryentry/Entry/159954>.

process, a new creation”.⁵⁹ De Nederlandse definitie van recreatie legt de nadruk op ‘vrije tijd’. In de definitie van ontspanning komt iets vergelijkbaars naar voren doordat men aangeeft dat ontspanning vooral na inspanning komt. Ontspanning en recreatie worden dus onderscheiden van inspanning en ‘onvrije tijd’, dus werktijd. Uit de Engelse definitie kan men niet zo duidelijk een tegenpool van recreatie afleiden. Hoogstens suggereert het element van *refreshment* dat men ergens van moet bijkomen. De nadruk ligt er meer op dat het bij recreatie om een leuke en/of interessante activiteit gaat.

1.7. Oefening

In onze bespreking van het begrip sport kwam naar voren dat sport beschouwd kan worden als een streven naar prestatieverbetering. Dit kwam naar voren in de definitie van sport uit de *Dikke Van Dale*. Dit doet denken aan een ander begrip dat ook wel voor sport wordt gebruikt, met name in bepaalde vormen, namelijk ‘oefening’. Het past bijzonder goed bij de vormen van sportbeoefening in sportscholen en fitnesscentra die in onze tijd bijzonder populair zijn, waarbij de sport zich vaak beperkt tot training die gericht is op het werken aan kracht en conditie. Maar ook bij meer ‘traditionele’ sporten sluit het begrip oefening aan, in het bijzonder bij de ‘trainingskant’ van de sport (en indirect daarmee natuurlijk ook bij de competitieve kant waarop de training gericht is of tenminste kan zijn). We zullen daarom ook ingaan op de betekenis van dit begrip. Het begrip oefening wordt in de *Van Dale* uitgelegd als “het ontwikkelen van vaardigheid of kennis door geregelde herhaling of voortgezette inspanning”.⁶⁰ De Engelse equivalent *exercise* levert in het *Oxford English Dictionary* de volgende definitie op: “practice for the sake of training or improvement, either bodily, mental, or spiritual”. Ook geeft men een wat specifiekere definitie, die vooral ook bij sport aan kan sluiten: “exertion of the muscles, limbs, and bodily powers, regarded with reference to its effect on the subject; esp. such exertion undertaken with a view to the maintenance or improvement of health”.⁶¹ Die laatste betekenis van *exercise* zou wellicht in het Nederlands specifiek als ‘lichamelijke oefening’ kunnen worden aangeduid. In ieder geval in de Nederlandse definitie en de eerstgenoemde Engelse houdt oefenen dus in dat men zich ergens in wil verbeteren (“ontwikkelen” in de *Van Dale* en “training or improvement” in het *Oxford*-woordenboek). Ook de tweede, meer specifieke definitie van *exercise* wijst op de mogelijkheid dat men naar een vorm van verbetering (*improvement*) streeft, namelijk van de gezondheid. Dit is echter geen essentieel onderdeel van de uitleg aangezien het vooraf wordt gegaan door *especially* (‘vooral’) en aangezien ook nog *maintenance* (‘behoud’) van de gezondheid als alternatief wordt gegeven.

1.8. Wijsheid c.q. contemplatie

Sport is als denkbaar autotelische activiteit wellicht goed te vergelijken met wijsheid en met contemplatie, andere zaken die mogelijk ook niet omwille van iets anders worden nagestreefd en waarvan men ook zou kunnen zeggen dat die hun doel in zichzelf hebben. Thomas van Aquino maakt bijvoorbeeld waar hij

⁵⁹ Oxford English Dictionary, “recreation, n.2”, geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/159955?rskey=QqLDVb&result=2&isAdvanced=true#firstMatch>.

⁶⁰ Van Dale, “Dikke Van Dale” (trefwoord: “oefening”).

⁶¹ Oxford English Dictionary, “exercise”, geraadpleegd op 23 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/66088?rskey=7WfrPs&result=1&isAdvanced=true#firstMatch>.

spreekt over spel (*ludus*) een vergelijking met het opdoen van kennis en wijsheid. Hierop zullen we verderop uitvoeriger ingaan.⁶² Hier verleggen we tot slot onze aandacht naar de betekenis van beide bovengenoemde begrippen. ‘Wijsheid’ en ‘contemplatie’ zijn natuurlijk in feite onderscheiden begrippen, maar we bespreken ze toch onder één noemer omdat ze wel aan elkaar verwant zijn en omdat we er om dezelfde reden aandacht aan besteden. Het trefwoord ‘wijsheid’ levert in de *Van Dale* deze definitie op: “de juiste, hoogste, op inzicht en levenservaring berustende kennis (en het handelen daarnaar)”.⁶³ Het Engelse *wisdom* wordt in het *Oxford*-woordenboek in algemene zin uitgelegd als “the quality or character of being wise, or something in which this is exhibited”⁶⁴ en in specifiekere zin, meer in lijn met de *Van Dale*, als “knowledge (esp. of a high or abstruse kind); enlightenment, learning, erudition”.⁶⁵ In de uitleg die we in beide woordenboeken aantreffen, speelt kennis (*knowledge*) dus een belangrijke rol. Het begrip contemplatie heeft een wat andere, meer religieuze of spirituele lading. *Van Dale* legt ‘contemplatie’ uit als “vrome overdenking, religieuze bezinning”⁶⁶, terwijl het *Oxford English Dictionary* het woord *contemplation* ietwat uitgebreider definieert als “religious or spiritual meditation; (sometimes) spec. a meditative practice in which a person seeks to pass beyond intellectual reasoning or reflection to a direct experience of the divine or infinite”.⁶⁷ Contemplatie lijkt, als we op deze definities af mogen gaan, op een wat minder ‘aards’ niveau plaats te vinden dan wijsheid. Wijsheid kan dan betrekking hebben op wat meer alledaagse zaken. Wijsheid is misschien, in tegenstelling tot contemplatie, handelingsgericht. Wellicht kan wijsheid wel overlappen met de zaken waarop men zich richt tijdens contemplatie, maar dat hoeft niet per se. Beide lijken wel van doen te hebben met ‘denken’, het gebruik van het verstand, maar zoals in ieder geval de *Oxford*-definitie aangeeft zit er in contemplatie mogelijk iets van het overstijgen van het (gewone) intellect.

Conclusie

Als eerste stap op weg naar de beantwoording van de vraag of we sport theologisch moeten denken als autotelische of heterotelische activiteit, hebben we ons in dit hoofdstuk de vraag gesteld wat de betekenis is van een aantal relevante begrippen. De centrale begrippen uit onze onderzoeksvraag, ‘sport’, ‘autotelisch’ en ‘heterotelisch’, bespraken we eerst in 1.1-1.3. Vervolgens stonden we stil bij het begrip ‘doel’ (*telos* in het Grieks) dat deel uitmaakt van de twee tegengestelde begrippen uit de onderzoeksvraag. De begrippen ‘spel’, ‘recreatie’ en ‘oefening’ zijn begrippen die in beschrijvingen van (bepaalde vormen van) sport worden gebruikt. Het begrippenpaar wijsheid en contemplatie is voor ons relevant vanwege de vergelijking die Thomas van Aquino maakt tussen wijsheid of contemplatie en spel, als mogelijk autotelische activiteiten. Onze poging tot verheldering van deze begrippen, heeft duidelijk gemaakt dat ze

⁶² Zie 3.4.

⁶³ Van Dale, “Dikke Van Dale” (trefwoord: “wijsheid”).

⁶⁴ Oxford English Dictionary, “wisdom”, geraadpleegd op 27 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/viewdictionaryentry/Entry/229491>.

⁶⁵ Oxford English Dictionary, “wisdom”, geraadpleegd op 27 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/viewdictionaryentry/Entry/229491>.

⁶⁶ Van Dale, “Dikke Van Dale” (trefwoord: “contemplatie”).

⁶⁷ Oxford English Dictionary, “contemplation”, geraadpleegd op 27 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/view/Entry/40094?rskey=Wu6Tso&result=1&isAdvanced=true#firstMatch>.

verschillend kunnen worden gebruikt en ingevuld. Met name relevant voor ons is dat er verschillend kan worden gedacht over de verhouding tussen het begrip 'sport' en de begrippen 'spel' en 'oefening'. Verschillende ideeën over die verhouding hangen nauw samen met het denken over het autotelisch dan wel heterotelisch karakter van sport. Met dat inzicht in het achterhoofd en een duidelijker idee van de betekenis van een aantal belangrijke begrippen, kunnen we onze thesis nu vervolgen met de bespreking van de twee theologische benaderingen van sport die we willen onderzoeken.

2. EEN AUTOTELISCHE THEOLOGISCHE BENADERING VAN SPORT

Nu we hebben uiteengezet wat we onder een aantal relevante begrippen verstaan, vervolgen we ons onderzoek naar het antwoord op de vraag of sport theologisch het best als autotelische of heterotelische activiteit kan worden gedacht, door in de komende twee hoofdstukken beide mogelijke benaderingen te bespreken. Zoals aangekondigd dienen twee teksten, de hoofdbronnen van deze thesis, als basis voor de bespreking van elk van beide behandelingen. In dit eerste van deze twee hoofdstukken komt de autotelische theologische benadering van sport aan bod. Het boek *A Brief Theology of Sport* van Lincoln Harvey vormt de basis van onze bespreking. In 2014 verscheen dit systematisch-theologische boek over sport van de hand van deze Britse theoloog en priester van de anglicaanse kerk. In zijn boek stelt Harvey de vraag waar de liefde van mensen voor sport vandaan komt en poogt hij te laten zien hoe die liefde samenhangt met de “meest fundamentele identiteit [van mensen] als schepselen” (“most basic identity as creatures”⁶⁸) van God. Harvey’s boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel, *Historical Soundings*, is historisch van aard en het tweede deel, *Analytic Soundings*, bevat een systematisch-theologische analyse. Het tweede deel noemt Harvey zelf het belangrijkste. Deel I is inleidend van aard en kan volgens Harvey desgewenst probleemloos overgeslagen worden. In de inleiding is al het een en ander gezegd over het eerste deel. Onze focus ligt in dit hoofdstuk op het tweede, theologische deel, waarin Harvey zijn visie op sport naar voren brengt.⁶⁹

2.1. Lincoln Harvey’s begrip van sport

Harvey begint het theologische tweede gedeelte van zijn boek ermee te bepalen wat hij onder sport verstaat. Tot een volledig uitgekristalliseerde definitie komt hij naar eigen zeggen niet, maar hij noemt wel een aantal elementen die voor hem noodzakelijkerwijs bij sport horen. Sport is voor Harvey om te beginnen een vorm van spel. Sport als subcategorie van de hoofdcategorie spel impliceert een niet-noodzakelijk karakter. Spel is volgens Harvey een vrij gekozen activiteit die geen extern doel dient; spel is anders gezegd ‘autotelisch’, het heeft zijn doel in zichzelf. Onderscheidend voor de specifieke vorm van spel die we sport noemen is dat het bij sport gaat om een spelvorm die ten eerste volgens bepaalde regels moet verlopen, die daarnaast ook een competitie-element bevat en waarbij het bovendien gaat om een competitie waarin men zich met elkaar meet in een activiteit van fysieke aard. Sport is voor Harvey dus, met andere woorden, een competitief spel volgens regels dat bestaat uit een bepaalde fysieke activiteit.⁷⁰

2.2. Sport en scheppingstheologie: betekenisvolle niet-noodzakelijkheid

Vervolgens geeft Harvey een kort overzicht van de christelijke scheppingstheologie, die hij verbindt met zijn visie op sport. Met betrekking tot sport is in zijn bespreking van de scheppingstheologie met name van belang dat de schepping naar Harvey’s mening net als sport kan worden gekarakteriseerd als “niet-noodzakelijk doch betekenisvol” (“unnecessary yet meaningful”⁷¹). God schiept alles in vrijheid, zonder dwang of noodzaak van buitenaf. Alles wat geschapen is, dankt zijn bestaan voortdurend aan God van wie het zijn bestaan als gave ontvangt. In de woorden van Rowan Williams zijn schepselen in die zin

⁶⁸ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, xi.

⁶⁹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, xi-xvi.

⁷⁰ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 61-72 (m.n. 64-66, 69-70, 72). Harvey gebruikt onder meer een definitie van Allen Guttman (uit *Sports: The First Five Millennia*) als basis.

⁷¹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 83.

dus ook volgens Harvey “niet zo serieus”.⁷² De niet-noodzakelijkheid van de schepping maakt haar echter niet betekenisloos. De betekenis, de zin van de schepping is in Gods liefde te vinden. Omwille daarvan is alles geschapen. Harvey’s karakterisering van spel (waarvan sport een subcategorie is) als iets wat, hoewel niet noodzakelijk, toch zinvol is, sluit dus naadloos aan op zijn karakterisering van Gods schepping. Hieruit trekt Harvey de conclusie dat een mens die speelt het dichtst bij zijn eigen wezen als zinvol niet-noodzakelijk schepsel van God komt: “When we play [...] we are living out our deepest identity as unnecessary but meaningful creatures. [...] We chime with our being.”⁷³ Op basis van deze opvatting dat spel en schepping in hun aard met elkaar overeenstemmen en dat een spelende mens dus tot uitdrukking brengt wat hij ten diepste is (“expressing their deepest identity”⁷⁴), kan volgens Harvey een sporttheologie ontwikkeld worden. Deze gedachte maakt ook duidelijk waarom spel en sport ten eerste niet te onderdrukken zijn en zich ten tweede niet voor het karretje van een extern doel laten spannen. Wie sport instrumentaliseert, doet immers afbreuk aan het autotelische karakter ervan en maakt van iets wat speels dient te zijn, iets wat ‘serieus’ is. Voor Harvey is er dan van waarachtig spel en dus ook van echte sport eigenlijk geen sprake meer.⁷⁵

2.3. *Kritiek op theologische instrumentalisering van sport*

Instrumentalisering is volgens Harvey evenwel erg lastig te vermijden. Zonder dit zelf door te hebben, maken velen al snel die vergissing. Hij noemt de voorbeelden van filosoof Sam Keen die spel maakt tot een soort “therapie” ten behoeve van de mentale gezondheid van mensen en de theoloog Jürgen Moltmann voor wie spel een soort politiek instrument van bevrijding wordt. Theoloog Robert K. Johnston herkent en bekritiseert deze problematische instrumentalisering van spel ten behoeve van motieven buiten het spel, maar doet volgens Harvey onbewust zelf eigenlijk iets soortgelijks. Spelen leidt volgens Johnston tot een “voorgevoel van het heilige” (“presentiment of the sacred”⁷⁶). Hoewel Johnston wel probeert uit te leggen dat er hier geen sprake is van instrumentalisering (via de gedachte van een soort “productieve” “non-instrumentaliteit”⁷⁷), overtuigt dit Harvey niet. Spel wordt (in Harvey’s lezing van Johnston) tot een vorm van godsverering (“worship”), een wijze om “naar buiten [te treden] richting het heilige”⁷⁸ en een plaats van godsontmoeting. Hierin ziet Harvey een instrumentalisering van spel als weg naar God. Hugo Rahner, die door schepping als het “spelen van God” te beschouwen, net als Harvey zelf een link legt tussen het wezen van spel en Gods schepping, gaat volgens Harvey een vergelijkbare weg als Johnston. De idee van een “spelende God” betekent dat wij, als door hem geschapen mensen, ook dienen te spelen en dat we in het spel ook in staat zijn tot “deelname aan het goddelijke”.⁷⁹ Net als bij Johnston is hier

⁷² Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 81; Harvey verwijst hier naar een lezing van Rowan Williams, anglicaans theoloog en voormalig aartsbisschop van Canterbury: Rowan Williams, “Not Being Serious: Thomas Merton and Karl Barth”, geraadpleegd op 13 juli 2023, <http://rowanwilliams.archbishopofcanterbury.org/articles.php/1205/not-being-serious-thomas-merton-and-karl-barth.html>.

⁷³ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 76-84, 88 (m.n. 78, 81-84; citaat: 84).

⁷⁴ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 88.

⁷⁵ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 88-89.

⁷⁶ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 91; Robert K. Johnston, *The Christian at Play* (Eugene: Wipf and Stock, 1997), 34, 44.

⁷⁷ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 91.

⁷⁸ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 91.

⁷⁹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 92.

sprake van een benadering van spel als een weg naar God toe, hetgeen volgens Harvey ook betekent dat Rahner sport in feite ziet als een vorm van *worship*. Johnston en Rahner vervallen dus met andere woorden, in de ogen van Harvey, in een heterotelisch spreken over sport.⁸⁰

2.4. Sport als 'liturgie' van de menselijke contingentie

Volgens Harvey onderscheidt het christendom zich van oudsher juist van de oude polytheïstische godsdiensten doordat ze het onderscheid tussen sport en godsverering steeds benadrukt heeft. Harvey op zijn beurt probeert dus ook te voorkomen dat hij beide door elkaar haalt, zoals Rahner en Johnston naar zijn mening doen. Die vergissing acht hij overigens wel begrijpelijk, want sport en godsverering, met name in de liturgie (*worship* betekent ook eredienst), lijken wel sterk op elkaar (ze vertonen "a family resemblance"⁸¹). Beide zijn immers autotelische activiteiten die niet gericht zijn op een extern doel. Er is echter ook een belangrijk verschil. Bij *worship* viert men wie God voor ons is, terwijl mensen die sporten juist hun eigen wezen aan het 'vieren' zijn. Sport kan men daarom wat Harvey betreft toch wel als een soort 'liturgie' betitelen. Dan gaat het echter niet om een goddelijke eredienst, maar om een "liturgie van onze contingentie"⁸² als mensen. Wanneer God door mensen wordt vereerd, komt Hij aanwezig in hun midden. Wanneer de mens echter in de sport aan het vieren is wie hij zelf is, doet God volgens Harvey juist een stapje opzij en geeft hij zijn schepsel hiervoor alle ruimte. De "ruimte waarin sport gebeurt"⁸³ is volgens Harvey "het ontologische weefsel" ("the ontological fabric"⁸⁴) waaruit de mens bestaat. Hoewel eigenlijk alle andere dingen in het leven van de mens uiteindelijk ten dienste staan aan zijn verering van God, geldt dat volgens Harvey niet voor sport. Sport door de mens dient, net als de schepping door God, geen enkel doel buiten zichzelf.⁸⁵

2.5. Toepassing van Harvey's autotelische visie

Zijn theologische waardering van sport als "liturgie van de contingentie van het schepsel"⁸⁶ past Harvey vervolgens toe op zeven onderwerpen rondom sport om de relevantie van zijn idee aan te tonen. Dit doet hij slechts heel beknopt als een aanzet tot verdere reflectie. Het eerste thema zijn regels in de sport, die "radicaal contingent"⁸⁷ zijn, dat wil zeggen dat er buiten het spel zelf geen redenen te vinden zijn waarom de regels per se zo moeten zijn als ze zijn. Dit sluit volgens Harvey aan op de 'regels' van de schepping. Ten tweede noemt Harvey het competitie-element. Vanuit Harvey's kijk op sport als een soort liturgisch gebeuren is competitie niet iets wat men tegen elkaar doet, maar eerder een samenspel (Harvey schrijft daarom ook "com-petitors"⁸⁸ met een liggend streepje). Winnaar en verliezer hebben elkaar nodig om hun eigen identiteit te vieren in het spel van de sportieve competitie. Ten derde spreekt hij van het gevaar dat sport verwordt tot een soort afgoderij. Zoals de schepping in de zondeval gecorrumpeerd wordt, raakt ook sport gecorrumpeerd. Beide vormen van 'corruptie' hebben van doen met de neiging van mensen om – zoals Harvey

⁸⁰ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 90-92.

⁸¹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 93.

⁸² Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 94.

⁸³ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 95.

⁸⁴ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 95.

⁸⁵ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 92-96.

⁸⁶ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 101.

⁸⁷ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 101.

⁸⁸ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 102.

het formuleert – ‘zichzelf te serieus te nemen’ (“take ourselves too seriously”⁸⁹). Voor sport is het gevolg van deze corruptie menselijke zelfverering of verafgoding van de natuur, bijvoorbeeld in de vorm van een doorgeslagen bewondering van beroemde sporthelden. Ten vierde bespreekt Harvey de verhouding tussen sport en oorlog. Vaak wordt sport gezien als een afgezwakte, beschaafdere vorm van oorlog. In die gedachtegang behoort strijd tot de natuurlijke toestand van de mensheid en is sport de wijze waarop deze drang in een toestand van vrede toch geuit kan worden. Harvey keert deze redenering juist om. Vrede is juist de werkelijk natuurlijke toestand waarvoor de mens geschapen is. Zo bezien kan men oorlog beter beschouwen als de “gevallen staat van de sport”.⁹⁰ Het vijfde onderwerp is de professionalisering van de sport. Als autotelisch gebeuren kan sport eigenlijk niet geprofessionaliseerd worden (net als de eredienst overigens). Ware sport is volgens Harvey amateursport. Professioneel sporten is ofwel een simulatie ofwel een perversie van sport, omdat er niet meer echt gespeeld wordt. Zoals clerici voorzien worden in hun levensonderhoud op een wijze die duidelijk maakt dat ze niet rechtstreeks betaald worden voor het vereren van God, zou idealiter (maar waarschijnlijk weinig realistisch) een soortgelijke regeling getroffen moeten worden voor sporters. Ten zesde bespreekt Harvey genderongelijkheid binnen de sport. De onderwaardering van vrouwensport koppelt Harvey aan de theologische gedachte dat vrouwen als gevolg van de zondeval wellicht niet altijd werkelijk als autotelische wezens worden beschouwd, maar als wezens die ten dienste staan aan mannen. Ten slotte bespreekt Harvey het oordelen over goede en slechte sporten. Men kan sporten positief of negatief beoordelen naar gelang zij geschikt zijn voor het vieren van het wezen van schepselen. Relevante aspecten bij deze beoordeling kunnen zijn de samenwerking met andere mensen, eventuele samenwerking tussen mens en dier en het gebruik van geweld in een sport.⁹¹

Hoewel Harvey sport en godsverering van elkaar onderscheiden heeft, ziet hij wel dat ze een overeenkomst vertonen en op een bepaalde manier ook bij elkaar zouden kunnen horen. Omdat beide activiteiten niet-noodzakelijk doch zinvol zijn, passen ze beide goed bij wat Harvey een “sabbat-vormig leven” (“a Sabbath-shaped life”⁹²) noemt. Samen met de zondagsrust en de zondagse eredienst kan sport ertoe bijdragen dat christenen leren zichzelf als wezen niet te ‘serieus’ te nemen, te beseffen dat ze eigenlijk ‘onbelangrijk’ zijn, afhankelijk van God en zijn genade.⁹³

Conclusie

Een autotelische visie op sport houdt in dat men sport beschouwt als een doel op zich, een activiteit die zich niet laat instrumentaliseren ten behoeve van een extern, ‘hoger’ doel. Wanneer een theologische visie op sport ook autotelisch is, waakt men er als theoloog voor dat sport tot een middel wordt gemaakt. Het instrumentaliseren van sport raakt in die visie aan het wezen van wat sport is, als een subcategorie van spel. Als zodanig dient sport een radicaal vrije activiteit te zijn, die zich bijvoorbeeld laat vergelijken met de vrije, scheppende activiteit van God. Als dit karakter aangetast wordt, is er strikt genomen geen sprake meer van spel en daarmee ook niet van echte sport. Spel is dan, om het woordgebruik van

⁸⁹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 103.

⁹⁰ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 104.

⁹¹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 101-107.

⁹² Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 108.

⁹³ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 107-108.

Michael Novak te lenen, verworden tot een vorm van werk.⁹⁴ Men zou kunnen zeggen dat aan het bewaken van het autotelische karakter van sport door een theoloog die daar in zijn visie op sport waarde aan hecht twee kanten zitten. Enerzijds zal een dergelijke theoloog ervoor moeten oppassen dat hij zich in zijn theologisch spreken over sport zelf niet schuldig maakt aan een religieuze instrumentalisering van het fenomeen. Dit is op zijn minst een uitdagende, zo niet een onmogelijke opgave. Ook wie ernaar streeft sport als doel op zich te bespreken, kan immers zonder zich daarvan bewust te zijn toch vervallen in een vorm van instrumentalistisch denken. Harvey beschrijft hoe dit bij anderen (zoals Johnston en Rahner) in zijn optiek gebeurd is. Men kan zich overigens afvragen of Harvey zelf hier toch ook niet naar neigt wanneer hij zijn visie op sport praktisch tracht toe te passen. Ook kan men zich afvragen of dit, als dit zo is, per se iets negatiefs is. Hierop komen we in ons vierde hoofdstuk terug. Naast deze opgave binnen zijn eigen theologisch denken, kan een autotelische theologische visie op sport ook betekenen dat men zich verzet tegen de instrumentalisering van sport die men in de wereld om zich heen tegenkomt. Dit kan religieuze instrumentalisering zijn door bijvoorbeeld medetheologen of kerken die een heterotelische kijk op sport propageren, maar ook andere vormen van instrumentalisering van sport in de maatschappij, bijvoorbeeld van politieke of economische aard.

⁹⁴ Vgl. voor de tegenstelling tussen *work* en *play*: Novak, *The Joy of Sports*, xvii, 40.

3. EEN HETEROTELISCHE THEOLOGISCHE BENADERING VAN SPORT

Na ons hoofdstuk over de autotelische theologische kijk op sport, zullen we in dit derde hoofdstuk onze aandacht verleggen naar de heterotelische theologische benadering van het fenomeen. We nemen als uitgangspunt het overzicht van de kerkelijke visie op sport die naar voren komt in het document *Giving the best of yourself*. De visie op sport die in dit document overheerst is mijns inziens een goed voorbeeld van een heterotelische theologische benadering.

In 2018 bracht het Vaticaanse Dicasterie voor de Leken, het Gezin en het Leven een document uit over sport en de mens. De Engelse titel is *Giving the best of yourself* (Het beste van jezelf geven). Het document wordt voorafgegaan door een brief van paus Franciscus aan de prefect van het dicasterie. Daarna volgen de vijf hoofdstukken van het document. Het eerste zet de redenen uiteen waarom dit document is verschenen. Vervolgens wordt sport als verschijnsel besproken. Dan volgt een hoofdstuk over de betekenis die sport heeft. Een vierde hoofdstuk schetst vervolgens vanuit christelijk perspectief ("in het licht van het evangelie") enkele uitdagingen die aan sport gesteld mogen worden. Het laatste hoofdstuk geeft aan welke rol voor de kerk is weggelegd in de wereld van de sport.⁹⁵

3.1. Vijf kenmerken van sport volgens 'Giving the best of yourself'

Om te beginnen is het hier zinvol om te wijzen op de 'werkdefinitie' van sport die men in het tweede hoofdstuk van het document aantreft. Hoewel men aangeeft dat sport op verschillende manieren gedefinieerd kan worden en dat het begrip sport niet een eenduidig, maar een dynamisch begrip is, weet men toch vijf kenmerken van sport op te sommen. Die vormen samen toch een soort 'definitie' van het begrip sport, zij het geen uitputtende of definitieve definitie. Ten eerste gaat het volgens het document bij sporten om het maken van fysieke, lichamelijke bewegingen ("bodily motions"⁹⁶). Zoals we al zagen bij onze bespreking van het begrip in 1.1 komt deze werkdefinitie op dit punt overeen met het *Oxford English Dictionary*, maar verschilt die van de *Van Dale* definitie die ook ruimte biedt om louter mentale inspanningen tot sport te rekenen.⁹⁷ Ten tweede sport men volgens de geldende spelregels van de sport die men beoefent ("in accordance with particular rules of the game"⁹⁸). Hiermee impliceert men in feite al dat men sport als een vorm van spel beschouwt. Daarmee raken we al aan het derde kenmerk van sport: het gaat om een 'ludiek', een speels gebeuren. Dit wil zeggen dat sport geen doel buiten zichzelf dient, maar dat de beoefening van de sport een doel in zichzelf is.⁹⁹ Dit lijkt op het eerste gezicht overeen te komen met Harvey's visie op sport als autotelisch gebeuren, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam. In het vervolg zullen we zien dat dit punt voor de visie die in dit document naar voren komt, niet dezelfde consequenties heeft als voor Harvey. Het derde kenmerk staat eigenlijk op gespannen voet met de visie op sport die verder in dit Vaticaanse document dominant is. Verderop

⁹⁵ Vgl. *Giving the best of yourself*, 3-4.

⁹⁶ *Giving the best of yourself*, 20.

⁹⁷ Men kan zich overigens de vraag stellen hoe consequent dit aspect van lichamelijkheid in het document zelf wordt aangehouden. Men spreekt immers ook over *e-Sports* (p.48, 52) en de Formule 1 (p. 39), twee sporten (of in ieder geval als zodanig aangeduide activiteiten) waarvan de indeling onder de noemer 'lichaamsbeweging' twijfelachtig kan worden genoemd. Ze krijgen niet veel aandacht in het document, maar men had er ook voor kunnen kiezen om deze activiteiten op basis van de eigen werkdefinitie buiten beschouwing te laten.

⁹⁸ *Giving the best of yourself*, 20.

⁹⁹ Vgl. ook de gedachte van een "gratis logica" (*Giving the best of yourself*, 24).

wordt expliciet gesteld dat sport “een effect op de lange termijn” (“a long lasting effect”¹⁰⁰) dient te hebben. Tegelijkertijd treffen we echter ook een waarschuwing aan tegen ideologische, politieke en commerciële instrumentalisering van sport.¹⁰¹ Het gaat in *Giving the best of yourself* bij het speelse karakter van sport dus niet zozeer om een onvoorwaardelijke afwijzing van alle vormen van instrumentalisering van sport, maar veeleer om de afwijzing van het gebruik van sport ten bate van doeleinden die men niet gepast acht. Sport mag wel ten dienste staan aan een ander doel, als dat maar een doel is dat men onderschrijft. Ten vierde moet er in sport sprake zijn van een zekere mate van kansengelijkheid (“equality of opportunities”¹⁰²) tussen de verschillende deelnemers. Om die reden wordt er bij sportwedstrijden bijvoorbeeld ook gewerkt met verschillende categorieën op basis van relevante kenmerken als leeftijd, sekse, eventuele lichamelijke beperkingen en bij bepaalde (vecht)sporten bijvoorbeeld ook gewichtsklassen. Deze gelijkheid maakt het ook mogelijk dat men het op zinvolle wijze tegen elkaar op kan nemen in een competitie, het vijfde kenmerk van sport. Overigens zit er ook een competitief element aan sport wanneer men als sportbeoefenaar niet officieel aan wedstrijden deelneemt. Zelfs wie louter individueel sport (bijvoorbeeld iemand die in zijn eentje hardloopt op straat zonder ooit in een groep te trainen of deel te nemen aan wedstrijden), neemt het toch als het ware op ‘tegen zichzelf’ en streeft een bepaald doel na. Zelfs een dergelijke sporter is dus volgens *Giving the best of yourself* competitief bezig.¹⁰³

Naast deze vijf kenmerkende aspecten van sport, heeft sport, zoals reeds vermeld in 1.1., volgens het document ook een “buitenkant” (“exterior”¹⁰⁴). Behalve deelnemen aan sport, kan men sport immers ook observeren als toeschouwer. Toeschouwers kunnen sportbeoefening, met name een wedstrijd, bekijken en er ook een bepaalde betekenis aan toekennen. Sport kan zo van buitenaf beleefd worden als een soort “verhaal” dat open staat voor verschillende interpretaties.¹⁰⁵

3.2. *Sport als instrument gericht op goede externe doelen*

De rode draad van het document wordt volgens mij gevormd door de gedachte dat sport een manier is waarop (jonge) mensen kunnen leren om een goed leven te leiden. Door te sporten oefen je op verschillende wijzen ‘het beste van jezelf te geven’ in het leven. Sport is als het ware een leerschool voor een goed, deugdzaam leven. De deugden die je door het sporten inoefent, kunnen immers ook toegepast worden in het dagelijks leven buiten het sportveld en bijdragen aan betere, holistisch gevormde mensen en daarmee ook aan een betere maatschappij. Sport dient in de Vaticaanse visie (ondanks de aandacht voor het ludieke en autotelische karakter van sport in de werkdefinitie) dus vooral een hoger doel te dienen. Het document geeft dus, hoewel men wel even naar het autotelische karakter van sport verwijst, toch vooral blijk van een heterotelische theologische kijk op sport. Het document bespreekt verschillende wijzen waarop sport als instrument kan dienen. Hoewel de verschillende wijzen waarop dit mogelijk is niet steeds heel duidelijk in verschillende categorieën onderscheiden worden en er sommige in meerdere categorieën zouden kunnen passen, zullen

¹⁰⁰ *Giving the best of yourself*, 50.

¹⁰¹ *Giving the best of yourself*, 17-18.

¹⁰² *Giving the best of yourself*, 19.

¹⁰³ *Giving the best of yourself*, 18-20.

¹⁰⁴ *Giving the best of yourself*, 20.

¹⁰⁵ *Giving the best of yourself*, 20.

we ze hieronder toch proberen zoveel mogelijk te onderscheiden en ze te bespreken aan de hand van een aantal categorieën. Paus Franciscus duidt in zijn begeleidende brief bij het document sport aan als instrument van “heiliging”, “missie”, “vorming” en “ontmoeting”.¹⁰⁶ Met andere woorden (wellicht iets algemener) kan men zeggen dat sport religieus, missionair, educatief en sociaal van betekenis is. Deze vier categorieën zullen we als leidraad nemen voor onze bespreking van de manieren waarop sport als instrument naar voren komt in het document. Hierbij mag worden aangetekend dat sommige gedachten zich wellicht op een grensgebied tussen verschillende categorieën bevinden en dat er dus ook andere keuzes mogelijk zijn qua indeling dan die we hier maken. De precieze indeling is wat mij betreft echter ook niet essentieel. De verschillende categorieën zijn vooral een hulpmiddel bij het samenvatten van het document en helpen ook om de bespreking overzichtelijk en daarmee leesbaar te houden.¹⁰⁷

3.2.1. Sport als instrument van heiliging

Sport kan op de eerste plaats met “heiliging” van doen hebben. Ik gebruik heiligen hier – voor de duidelijkheid – in de zin van ‘met God verbinden’ en niet in een morele zin. Anders gezegd (en ruim begrepen): sport kan een religieuze, misschien in zekere zin zelfs een quasi-sacramentele betekenis hebben. In het spreken van het document over sport op een wijze die men in een dergelijke categorie kan indelen, speelt schoonheid een belangrijke rol. Schoonheid wordt in het document beschreven als een wijze waarop mensen God kunnen ontmoeten, of, iets algemener geformuleerd (met een verwijzing naar Hans Urs von Balthasar), aangezet worden tot het zoeken van ‘ultieme betekenis of zin’ (“ultimate meaning”¹⁰⁸). In de sport kan men volgens het document momenten van schoonheid ervaren, waarmee men dus impliceert dat sport mensen op het minst op het spoor kan zetten van de zin waarnaar ze uiteindelijk op zoek zijn en misschien zelfs een soort Godsontmoeting mogelijk kan maken. Hoe dit precies in zijn werk zou kunnen gaan, wordt in het document echter verder niet concreet uitgewerkt. Het noemen van de gedachte dat de genade van God al het menselijke niet uitwist, maar juist verheft, optilt, in relatie brengt met de triniteit, lijkt wel te impliceren dat iets dergelijks ook met sport kan gebeuren. Hoe men dit echter precies voor zich ziet, blijft in het ongewisse.¹⁰⁹

Het document stelt verder dat het gegeven dat de mens een eenheid is van lichaam en ziel (of lichaam, ziel en geest) betekent dat sport en het geestelijke of spirituele niet los van elkaar staan. Sport als lichamelijke activiteit heeft dus ook “een spirituele dimensie”¹¹⁰, een “impact op het niveau van ziel en geest”.¹¹¹

Sport wordt zelfs genoemd als plaats bij uitstek waar de eenheid van ziel en lichaam zichtbaar wordt (“perhaps the most striking example of the unity of body and soul”¹¹²). Wat het precies betekent dat sport van doen heeft met de ziel van de mens wordt in het document echter ook niet verder uitgelegd of geconcretiseerd. Verderop vindt men wel een uitspraak van paus Franciscus die stelt dat sport kan helpen het fysieke te ontstijgen en mensen tot het niveau “van de geest en zelfs van het mysterie”¹¹³ kan voeren, maar ook hier blijft het

¹⁰⁶ *Giving the best of yourself*, 5.

¹⁰⁷ Vgl. bv. *Giving the best of yourself*, 5, 52.

¹⁰⁸ *Giving the best of yourself*, 33.

¹⁰⁹ Vgl. *Giving the best of yourself*, 10, 13, 33-34.

¹¹⁰ *Giving the best of yourself*, 22.

¹¹¹ *Giving the best of yourself*, 43.

¹¹² *Giving the best of yourself*, 33.

¹¹³ *Giving the best of yourself*, 44.

eigenlijk onduidelijk wat dat precies betekent. Vergelijkbaar is ook de geciteerde uitspraak van paus Johannes Paulus II dat sport de mens kan verheffen “richting het bovennatuurlijke doel waartoe die geroepen is”.¹¹⁴ We treffen in het document ook de gedachte aan dat sport een mens kan helpen om geestelijke of spirituele kennis te verwerven (“grow in our knowledge of the spiritual”¹¹⁵). Deze uitspraken doen denken aan het door Harvey afgewezen idee van Robert K. Johnston dat men in de sport een “voorgevoel van het heilige”¹¹⁶ kan ervaren. Het gaat om het op het spoor komen van het mysterie, van iets of – christelijker gezegd – iemand die het menselijk begrip ontstijgt. Hoe dat precies gebeurt en wat er dan precies gebeurt, laat zich moeilijk helder in woorden vatten.¹¹⁷

Hoewel ik niet zeker weet wat ermee bedoeld wordt en of het helemaal past in deze categorie, is het wel zinvol om te wijzen op de aansporing vanuit het document om “op de hoogte” te blijven van “de sportwereld” om daarin “de tekenen van de tijd”¹¹⁸ te herkennen en verstaan. Tegen het eind van het document tref ik een vergelijkbare uitspraak aan, namelijk dat men bij het sporten ervaringen opdoet die een “signaal van transcendentie”¹¹⁹ kunnen zijn en dat een mens hierdoor meer kan leren over zijn eigen menszijn en het uiteindelijke doel waarop hij gericht is. Het gaat om ervaringen “van vreugde, ontmoeting met anderen die van henzelf verschillen en het opbouwen van gemeenschap, groei in de deugden en in zelftranscendentie”.¹²⁰ Het gaat, met andere woorden, dus om ervaringen waarin men buiten zichzelf treedt richting anderen en zichzelf ontstijgt. Ervaringen waarin men de eigen grenzen in verschillende opzichten verkennt en verlegt. Misschien lees ik hier te veel in, maar dit roept bij mij de vraag op of dit impliceert dat sport en sportnieuws in de visie van de opstellers van het document misschien een soort *locus theologicus* kan zijn. Zelfs als dat zo is, kan men dit overigens weer nuanceren door aan te geven dat men heel het leven van de mensen, waarvan de sport een onderdeel is, als theologische vindplaats kan beschouwen.¹²¹

3.2.2. Sport als instrument van de missie

Sport kan ten tweede ook een instrument zijn ten dienste van de missie en de verkondiging van de kerk. De apostel Paulus maakte al gebruik van beelden uit de sportwereld als metaforen voor het leven als volgeling van Jezus Christus, zoals wij ook al zagen in het Bijbels overzicht in onze inleiding. Volgens het Vaticaanse document maakte het gebruik door Paulus van dergelijke beelden, waarmee de mensen tot wie hij zich richtte vertrouwd waren, een vruchtbare dialoog mogelijk tussen Paulus en zijn tijdgenoten. Ook in de huidige tijd kunnen sport en spel wat het document betreft ingezet worden als instrumenten om het geloof beter begrijpelijk te maken. Priesters worden om die reden aangeraden om bij te houden wat er speelt in de sportwereld. Zij kunnen op die manier in hun verkondiging op zinvolle wijze naar sport verwijzen en daarmee bijvoorbeeld

¹¹⁴ *Giving the best of yourself*, 50. Het Engelse woord “it”, hier vertaald met “die”, slaat volgens mij op de sport.

¹¹⁵ *Giving the best of yourself*, 30.

¹¹⁶ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 91; Johnston, *The Christian at Play*, 34, 44.

¹¹⁷ *Giving the best of yourself*, 22, 30, 33, 43, 44, 50.

¹¹⁸ *Giving the best of yourself*, 46.

¹¹⁹ *Giving the best of yourself*, 52. Deze term ontleent men aan Peter Berger.

¹²⁰ *Giving the best of yourself*, 52.

¹²¹ *Giving the best of yourself*, 46, 52. Zoals we in de inleiding onder de methodologische overwegingen al aangaven, kan ‘hedendaags geleefd geloof’ een bron zijn van theologiebeoefening.

bepaalde geloofsthema's voor met name jongeren toegankelijker maken. Ook de kerk in het algemeen zou zich meer publiek kunnen uiten op het gebied van sport, aangezien haar positieve houding ten opzichte van sport bij velen, vooral jongeren met wie men een betere band zou willen opbouwen, nog te weinig bekend is.¹²² Sport wordt ook gezien als een 'plaats', een mogelijkheid voor de kerk om met allerlei mensen uit heel de samenleving in contact te komen. Sport wordt in die zin ook vergeleken met het Voorhof van de Heidenen bij de oude Joodse Tempel van Jeruzalem en met de Atheense Areopaag, waar Paulus met Grieken in gesprek ging over een altaar opgericht ter ere van 'een onbekende god' om zo uiteindelijk het evangelie te verkondigen.¹²³ Men suggereert dus dat sport op een soortgelijke wijze als een opstapje zou kunnen worden benut om mensen kennis te laten maken met het christelijk geloof. Men noemt in het document ook concreet de mogelijkheid dat de kerk voor alle jongeren een ruimte ter beschikking stelt voor het beoefenen van sport en spel. Wellicht is dat in andere contexten gebruikelijker dan in onze hedendaagse Nederlandse. De aanname is dan dat de kerk veel faciliteiten (bijvoorbeeld grond of gebouwen) bezit die daarvoor bruikbaar zijn.¹²⁴

3.2.3. Sport als instrument van vorming en educatie

Sport kan ten derde ook een educatieve, opvoedkundige of vormende functie vervullen. Sportend leert men volgens het document verschillende deugden aan die ook buiten de sport toegepast kunnen worden in een goed leven als mens in het algemeen en als christen in het bijzonder. Sporters oefenen zich in de deugden "matigheid, nederigheid, moed, geduld".¹²⁵ Elders treft men, deels overlappend, een opsomming aan van de "kardinale deugden van moed, matigheid, voorzichtigheid en rechtvaardigheid"¹²⁶ als deugden die mensen via sport kunnen aanleren. Sport wordt dus gezien als een leerschool voor deugden. Men leert daarnaast een goede balans te houden tussen inspanning en ontspanning. Verder leert men begrijpen dat vrijheid en verantwoordelijkheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Wie een sport beoefent, oefent zich in discipline en doorzettingsvermogen en ontdekt dat het voor het bereiken van een doel nodig is om bepaalde, soms moeilijke keuzes te maken en bepaalde dingen op te geven. Men groeit in dit proces ook door de teleurstellingen die men in de sport beleeft. Wanneer het tegenzit, kan men zich ook oefenen in de deugd van de moed, die het midden houdt tussen lafheid en roekeloosheid en alles te maken heeft met doorzettingsvermogen. Doorzetten in de sport wordt onder andere gemakkelijker gemaakt door de vreugde die sport bij mensen teweegbrengt. Die vreugde is een vrucht van de liefde die men voor zijn sport heeft en die mensen er toe brengt zich er ook in zekere zin aan toe te wijden. Ook in het dagelijks leven en in het geloofsleven van de christen zijn liefde en vreugde volgens het document op een dergelijke wijze verbonden. Sport kan verder een manier zijn om jongeren te leren hun talenten te ontplooien. De

¹²² Het document lijkt te veronderstellen dat het gebruik van sport ten dienste van de geloofsverkondiging vooral bij jongeren effectief zal zijn om de boodschap beter over te laten komen. Wellicht meent men dat jongeren meer belangstelling hebben voor sport. Een andere mogelijkheid (die de eerste overigens niet uitsluit, maar er zelfs goed mee samen zou kunnen gaan) is natuurlijk dat men vindt dat het met name nodig is om bij deze doelgroep nodig aansluiting te vinden als kerk, omdat dat niet vanzelfsprekend is.

¹²³ Handelingen 17,19-34.

¹²⁴ *Giving the best of yourself*, 11, 42-44, 46, 48.

¹²⁵ *Giving the best of yourself*, 13.

¹²⁶ *Giving the best of yourself*, 44.

spelregels die men dient te volgen, kunnen daarnaast bijdragen aan het ontwikkelen van een gevoel voor rechtvaardigheid. Door zich tijdens het sporten aan bepaalde regels te leren houden, kan men verder tot het inzicht komen dat regels niet louter beperkend zijn, maar door perken te stellen ook juist een ruimte scheppen waarin men zijn creativiteit aan de dag kan leggen. Ook kan men via de sport kennis maken met de gedachte van *fair play*, die meer inhoudt dan slechts op minimalistische wijze regels niet te overtreden, maar bijvoorbeeld ook vraagt om respect voor tegenstanders. Wie sport, leert ook de noodzaak van samenwerking. Men leert door in een team samen te werken, hetgeen trouwens ook bij (meer) individuele sporten gebeurt (ook daarin traint men bijvoorbeeld gezamenlijk of werkt men samen met een trainer), ook in het leven buiten de sport egoïsme en individualisme achter zich te laten en begaan te zijn met zijn medemensen. Verder wordt uitgelegd dat het woord “competitie” uit het Latijn komt en bestaat uit “com-” en “petere”, wat zoiets betekent als “samen streven of zoeken”.¹²⁷ Ook met hen die men als tegenstanders zou kunnen aanduiden, leert men dus harmonieus samen te leven. Sport draagt er verder aan bij dat mensen zich “holistisch” ontwikkelen, en dus een gezond evenwicht weten te bewaren tussen “geest en lichaam”¹²⁸ en zich “fysiek, sociaal [en] spiritueel”¹²⁹ ontwikkelen. Om die reden is het ook goed als sport een plek krijgt binnen het onderwijs aan scholen en universiteiten om te voorkomen dat onderwijs verengd wordt tot alleen het gebruik van ‘het hoofd’.¹³⁰

Het document geeft ook een overzicht van de opkomst van de moderne sport (het begin van het tweede hoofdstuk). Dit overzicht zou men kunnen lezen als een soort historische legitimatie van de hierboven samengevatte visie op sport als educatief instrument. Men schetst immers het beeld dat een vergelijkbare visie aan de basis stond van de moderne sport. Moderne sport komt volgens het document voort uit de opname van sportieve activiteiten in het curriculum van scholen die “holistisch” onderwijs nastreefden. Dit gebeurde zowel aan de Britse *public schools* begin negentiende eeuw als in Zweden onder invloed van de onderwijsvernieuingsbeweging “filantropisme”. Eind negentiende eeuw komt Pierre de Coubertin onder invloed van deze tendensen met zijn Olympische Gedachte, die in feite ook een soort “pedagogisch programma”¹³¹ behelsde. De Coubertin wilde via dit programma voor de opvoeding van de jeugd via de sport bijdragen aan een meer harmonieuze wereld en jongeren leren te streven naar excellentie en het beste uit zichzelf te halen. De sportevenementen die De Coubertin in dit verband organiseerde en uiteindelijk ook de moderne Olympische Spelen waren in feite een middel om dat programma van De Coubertin te promoten. Bijzonder interessant is het reeds in de inleiding genoemde gegeven dat het motto van de Olympische Spelen, “*Citius, altius, fortius*” (sneller, hoger, sterker) door De Coubertin overgenomen is van de Franse dominicaan Henri Didon. De betekenis van het motto volgens het Romeinse document, “menselijke excellentie in het algemeen”¹³², komt min of meer overeen met de titel van het

¹²⁷ *Giving the best of yourself*, 25. Een vergelijkbare uitleg kwamen we ook al tegen bij Harvey die “com-petitors” in de sport omschreef als een soort partners in een quasi-liturgisch samenspel, in plaats van louter elkaars tegenstanders (Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 102).

¹²⁸ *Giving the best of yourself*, 29.

¹²⁹ *Giving the best of yourself*, 29.

¹³⁰ *Giving the best of yourself*, 11-13, 23-30, 32, 43-44, 46, 51.

¹³¹ *Giving the best of yourself*, 17.

¹³² *Giving the best of yourself*, 17.

document zelf: *Het beste van jezelf geven*, in de sport en in heel het leven. In 5.1 zullen we verder ingaan op de Olympische Spelen en de Olympische Gedachte.¹³³

3.2.4. Sport als instrument van ontmoeting

Ten vierde komt sport naar voren als een instrument dat ontmoeting tussen verschillende mensen mogelijk maakt. Sport heeft met andere woorden een sociale functie en brengt mensen bij elkaar uit “alle klassen, landen en rassen”.¹³⁴ Sport fungeert als middel om bruggen tussen mensen te bouwen. Sport helpt om verschillende barrières die er tussen mensen bestaan (van raciale, religieuze, sociaaleconomische of culturele aard) te overwinnen. Weinig andere activiteiten weten verschillen tussen groepen mensen zo te overstijgen als sport dat doet, wat het maakt tot een ‘katholiek’ (in de oorspronkelijke zin van ‘universeel’) gebeuren bij uitstek. Het bevordert eenheid en draagt bij aan “een cultuur van ontmoeting en vrede”.¹³⁵ Zeker in een tijd van digitalisering waarin echt intermenselijk contact niet altijd vanzelfsprekend is, kan de ontmoeting die sport mogelijk maakt volgens het document van groot belang zijn. Ook kan sport, waar het voor allen toegankelijk is, laten zien dat iedereen ‘erbij hoort’ en volwaardig lid is van de samenleving, ook bijvoorbeeld mensen met beperkingen. Sport bevordert de gelijkheid tussen mensen. Sportactiviteiten kunnen ook dienen als een manier om kwetsbare jongeren weer bij de samenleving te betrekken door ze een alternatief te bieden voor misdaad of verslaving. Maar ook op kleinere schaal, binnen het gezin, kan sport positief bijdragen aan de ontwikkeling van een goede band tussen kinderen en hun ouders. Kortom, sport kan op vele verschillende wijzen bijdragen aan de verbondenheid tussen mensen.¹³⁶

3.3. Mogelijkheden voor verbetering en een rol voor de kerk in het sportwezen

Op verschillende manieren komt dus in het document *Giving the best of yourself* naar voren hoe sport een instrument kan zijn om andere goede doelen in het leven buiten de sport te bereiken. Aangezien het evenwel niet vanzelfsprekend is dat sport in de praktijk ook daadwerkelijk als zodanig functioneert, wordt in het vierde hoofdstuk vanuit christelijk perspectief aangegeven wat er beter zou kunnen en in het vijfde hoofdstuk op welke wijze de kerk in de sportwereld een rol kan spelen. Sport dient volgens *Giving the best of yourself* beoordeeld te worden op basis van een criterium uit de katholieke sociale leer, namelijk dat het de mens en de rechtvaardigheid behoort te dienen.¹³⁷ Wanneer sport niet aan dat criterium voldoet, kan sport volgens het Vaticaanse document vervormd raken en misbruikt worden. Het document schetst vier uitdagingen waar de sport op dit moment vooral voor staat. Ten eerste wordt de houding ten opzichte van het menselijk lichaam aangestipt. Dat loopt in de sportwereld soms namelijk gevaar te veel als een gebruiksvoorwerp te worden beschouwd. Ten tweede komt het probleem van ‘dopinggebruik’ aan bod. Men doelt hier op ‘doping’ in ruime zin. Naast medische prestatiebevorderende middelen die atleten tegen de regels in tot zich nemen, vallen hier dus ook technische manieren om vals te spelen onder. Hierbij valt te denken aan wielrennen op een fiets die niet aan de voorschriften voldoet, waarop men harder of makkelijker kan fietsen, of hardlopen op niet toegestane ‘wonderschoenen’ die een oneerlijk voordeel opleveren ten opzichte van de concurrentie. De derde uitdaging die wordt genoemd is de corruptie in de

¹³³ *Giving the best of yourself*, 15-17.

¹³⁴ *Giving the best of yourself*, 29 (citaat: *Gaudium et spes* 61).

¹³⁵ *Giving the best of yourself*, 44.

¹³⁶ *Giving the best of yourself*, 29, 31, 35, 44-46, 51, 52.

¹³⁷ *Giving the best of yourself*, 35.

sportwereld. De vierde is tot slot het gedrag van supporters bij sportwedstrijden. Op zijn best straalt het publiek bij sportevenementen eenheid uit, maar helaas maakt het zich in de praktijk maar al te vaak schuldig aan gewelddadig en haatdragend gedrag. Hierbij valt te denken aan de vele incidenten die regelmatig rond voetbalwedstrijden plaatsvinden.¹³⁸

De kerk kan volgens *Giving the best of yourself* ook een bijdrage leveren aan goede sport, dus een sport die ten dienste staat aan de mens en de rechtvaardigheid. Men heeft het in het document over speciale “pastorale zorg van de sport”¹³⁹, waarin de kerk kan helpen om zin te geven aan de sport. Sport moet “een ervaring” zijn die “zin en waarde”¹⁴⁰ aan het leven geeft en hiervoor zou de kerk zich in moeten zetten. Als we kijken hoe men dat concreet voor zich ziet, valt het op dat men met ideeën komt die vooral passen in een erg katholieke samenleving en die wellicht ook in een katholieke zuil ook goed toepasbaar zouden zijn (geweest). Zo heeft men het over het belang van een parochiële sportclub. Volgens paus Franciscus, wiens uitspraak hierover wordt aangehaald, is het een gemis wanneer een parochie een dergelijke sportclub niet heeft. Hoewel er in Nederland als gevolg van de verzuiling wel veel katholieke sportverenigingen zijn, is het moeilijk voor te stellen dat er hier in deze tijd sportverenigingen zouden bestaan met een duidelijke en hechte band met de lokale parochie. Men beoefent sport gewoonlijk op een club met mensen met allerlei (al dan niet godsdienstige) overtuigingen. Ook de gedachten dat er een speciaal pastoraat zou kunnen zijn voor professionele sporters, of dat clubs en scholen zo nauw met de kerk verbonden zouden zijn dat trainers, scheidsrechters en docenten ondersteuning van de kerk zouden verwachten en dat het hun intentie zou zijn om de christelijke boodschap via de sport over te brengen, zijn vanuit een hedendaags Nederlands perspectief moeilijk te begrijpen. Vanuit de overtuiging, naar voren gebracht in het Vaticaanse document, dat sport een positieve impact kan hebben voor mensen en daarom positief te waarderen valt vanuit katholiek perspectief, is het wel goed te begrijpen dat men die positieve impact zou willen ondersteunen. Hoe dat in een pluriforme en gesecculariseerde context als de Nederlandse in de praktijk gebracht zou kunnen worden, kan ik op basis van dit document echter moeilijk zeggen. Wellicht moet een bijdrage in onze streken tegenwoordig toch meer op een individueel niveau komen en valt het hier minder goed institutioneel te regelen. De ondersteuning van het streven naar sport ten dienste van de mens en de rechtvaardigheid vanuit de kerk zou dan bijvoorbeeld gestalte kunnen krijgen in de betrokkenheid van individuele katholieke gelovigen bij sportclubs en sportevenementen.¹⁴¹

3.4. Thomas van Aquino over spel: autotelisch of heterotelisch?

Voordat we overgaan van de bespreking van de heterotelische theologische kijk op sport in het Vaticaanse document naar onze evaluatie van beide theologische benaderingen van sport in ons vierde hoofdstuk, richten we eerst onze aandacht op het denken van de kerkleraar Thomas van Aquino. In het historisch overzicht in de inleiding gaven we al aan dat Vanyssacker en *Giving the best of yourself* allebei beschrijven hoe het denken van Thomas in de middeleeuwen diende als legitimatie voor sport en spel. We kijken in deze paragraaf naar wat Thomas geschreven heeft over het autotelische dan wel heterotelische karakter van spel.

¹³⁸ *Giving the best of yourself*, 35-41.

¹³⁹ *Giving the best of yourself*, 41.

¹⁴⁰ *Giving the best of yourself*, 45.

¹⁴¹ *Giving the best of yourself*, 41, 43, 46-49.

Thomas spreekt dus eigenlijk niet direct over sport, maar wel over spel (*ludus*) en over de vraag of spelen een activiteit is die mensen omwille van het spelen zelf of omwille van een ander doel ondernemen. Het is niet altijd helemaal duidelijk of Thomas van Aquino kiest voor een autotelische of heterotelische benadering. Er zijn passages waarin Thomas lijkt te suggereren dat spel autotelisch is of tenminste kan zijn. Spel vergelijkt hij dan ook met contemplatie of speculatie, wat volgens hem daadwerkelijk een autotelisch karakter heeft.¹⁴²

Uiteindelijk lijkt spel daar voor Thomas niet aan te kunnen tippen. Hoewel het er volgens hem wel op lijkt dat spel niet rechtstreeks een 'nuttige' activiteit is, is het vaak toch wel een activiteit die de studie ondersteunt. Wie speelt, ontspant zich, komt tot rust. Hij of zij maakt, modern gezegd, 'het hoofd leeg'. De boog kan, met andere woorden, niet altijd gespannen zijn.¹⁴³ Ter afwisseling van het intellectuele is het nodig dat mensen ook spelen (bijvoorbeeld sporten), mede zodat ze daarna uiteindelijk ook weer beter in staat zijn om te studeren. In Thomas' schrijven over spel lijkt hij op sommige plekken het midden te willen houden tussen wat wij een heterotelische en een autotelische visie noemen. Als puntje bij paaltje komt, is naar mijn idee de heterotelische kijk toch dominant. Spel neigt wellicht van de menselijke activiteiten naast contemplatie, speculatie en wijsheid wel het meest naar de status van autotelische activiteit, maar is uiteindelijk voor Thomas toch een 'dienstmaagd' van de intellectuele activiteit. Meermaals benadrukt Thomas dat men na het spelen weer beter in staat is om zich aan de studie te wijden. Waar Thomas spreekt over de deugdzaamheid en geoorloofdheid van spel, wordt de heterotelische betekenis van spel zelfs als het ware een rechtvaardiging om te mogen spelen.¹⁴⁴ Overigens lijkt voor Thomas uiteindelijk eigenlijk alle menselijke activiteit ten dienste te staan aan de "intellectuele speculatie". Dat is misschien ook geen verwonderlijke gedachte voor iemand die heel zijn leven aan de theologie heeft gewijd en dat ziet als het voorportaal van de eeuwige aanschouwing van God, de *visio beata*.¹⁴⁵

Samenvattend kunnen we concluderen dat Thomas, hoewel hij wellicht in verschillende geschriften niet geheel eenduidig is over zijn antwoord op de vraag of spel een doel op zich is of een middel ten dienste van een ander doel, meer neigt naar de tweede optie. Voor Thomas is spel een heterotelische activiteit en zou sport voor zover het daarvan een subvorm is dat dus ook zijn. Spelen is nodig om te voorkomen dat de mens alleen maar met zijn verstand aan het werk is. Door te spelen rust en ontspant de mens zich en dat stelt hem nadien weer beter in staat om studieus bezig te zijn. Theologisch is deze visie van Thomas op spel eigenlijk niet zozeer, veeleer filosofisch. Spel en sport kunnen hoogstens indirect, door te zorgen dat de mens ook beter kan studeren, bijdragen aan het dichterbij God komen via de intellectuele weg en de weg van genade.

¹⁴²Vgl. Thomas van Aquino, *Scriptum super Sententiis (Super Sent.)*, lib.1, d. 2, q. 1, a. 5, expos.; Thomas van Aquino, *Summa contra Gentiles (Contra Gentiles)*, lib. 3, cap. 2, n. 9; Thomas van Aquino, *Summa Theologiae (ST)* I-II, q. 1, a. 6, ad 1.

¹⁴³ Thomas verwijst in een verhaal uit Johannes Cassianus' *Collationes (Gesprekken)* (xxiv, 21) over de evangelist Johannes (zie ST II-II, q. 168, a. 2, co.) letterlijk naar een boog die uiteindelijk zal breken als er voortdurend mee wordt geschoten. Zoals die boog kan ook de menselijke geest niet voortdurend onder spanning staan.

¹⁴⁴ Vgl. Vgl. ST II-II, q. 168 a. 2.

¹⁴⁵ Vgl. ST II-II, q. 168, pr.; ST II-II, q. 168, a. 2, s.c.; ST II-II, q. 168, a. 2, co.; ST II-II, q. 168 a. 2 ad 3; ST II-II, q. 168, a. 4, co.; *Super Sent.*, lib. 2, d. 40, q. 1, a. 5, co.; *Super Sent.*, lib. 4, d. 16, q. 4, a. 2, qc. 1, co.; *Super Sent.*, lib. 4, d. 16, q. 4, a. 2, qc. 1, arg. 2; *Contra Gentiles*, lib. 3, cap. 2, n. 9; *Contra Gentiles*, lib. 3, cap. 25, n. 9.

Conclusie

Een heterotelische benadering van sport is een benadering waarin sport beschouwd wordt als een middel of instrument waarmee een ander, extern doel gediend wordt. Wie theologisch denkt en spreekt over sport en daarbij sport benadert als een heterotelische activiteit, zal aangeven op welke wijze sport bijdraagt aan het bereiken van een extern doel dat hij of zij theologisch van waarde acht. In het voorgaande hebben we gezien hoe het Romeinse document *Giving the best of yourself* verschillende wijzen naar voren brengt waarop sport een instrument kan zijn dat een positief effect heeft op andere aspecten van het leven van mensen. Wanneer dit ook daadwerkelijk zo is, en sport goed is voor 'de mens en de rechtvaardigheid', is er volgens het document pas echt sprake van goede sport. Het theologisch relevante externe doel kan duidelijk, expliciet aan het geloof gelinkt zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval is als sport beschreven wordt als instrument van heiliging of als instrument ten dienste de missie van de kerk. Externe doelen van sport die theologisch waardevol zijn, kunnen ook juist minder exclusief kerkelijk zijn en vooral met het algemeen welzijn van doen hebben. Hierbij valt juist weer te denken aan sport als educatief, vormend middel of sport als ontmoetingsplaats voor allerlei verschillende mensen. Een heterotelische theologische benadering vindt, kortom, de waarde van de sport in de betekenis die sport in de wereld heeft als positieve kracht.

4. STERKTEN EN ZWAKTEN VAN EEN AUTOTELISCHE EN EEN HETEROTELISCHE THEOLOGISCHE BENADERING SPORT

In de twee voorgaande hoofdstukken zetten we achtereenvolgens uiteen wat een autotelische en een heterotelische theologische benadering van sport (kunnen) inhouden. Wie sport als theoloog beschouwt als een autotelische activiteit, waakt ervoor dat sport, in (theologisch) denken of in de praktijk, gereduceerd wordt tot een middel ten behoeve van externe doeleinden. De waarde van de sport ziet hij/zij binnen de sportieve activiteit zelf. Een heterotelische theologische visie maakt juist duidelijk dat sport bijdraagt aan het bereiken van doelen buiten de sport die vanuit theologisch perspectief als relevant en waardevol te beschouwen zijn. Nu het ons duidelijker is waar we het over hebben als we zeggen dat iemand sport theologisch denkt als een heterotelisch of als een autotelisch gebeuren, kunnen we verdergaan richting het beantwoorden van onze onderzoeksvraag en nagaan welke van beide theologische benaderingen van het fenomeen sport het meest passend is en waarom. Na drie hoofdstukken waarin we vooral beschrijvend te werk zijn gegaan, maken we hier de overgang naar een eigen beoordeling van de besproken visies. We vragen ons af of sport theologisch vooral gezien moet worden als een vrij en speels gebeuren, waarvan de theologische waarde zich juist in dat niet-nuttige karakter bevindt, of eerder als een fenomeen dat juist een bijdrage zou moeten leveren aan het welzijn van de mensheid of –expliciet christelijk uitgedrukt – iets van het Rijk Gods, de heerschappij van God, zichtbaar moet maken. Bovendien stellen we ons de vraag of dat eerste het tweede per se uit hoeft te sluiten en vice versa. We beginnen met het beschrijven van positieve en negatieve aspecten van de autotelische theologische benadering van sport. Dan vervolgen we met een reflectie over de sterke en zwakke kanten van de heterotelische theologische kijk op het thema. Vervolgens stellen we ons de vraag hoe deze beide visies zich eigenlijk tot elkaar verhouden. Ten slotte dragen we een concept aan, ontleend aan Robert K. Johnston, dat bij zou kunnen dragen aan het overbruggen van de kloof tussen beide manieren om theologisch over sport te spreken: de gedachte van “niet-instrumentele productiviteit”.

4.1. De voor- en nadelen van een autotelische theologische benadering van sport

De sterkte van een autotelische theologische kijk op sport, zoals die naar voren komt bij Lincoln Harvey, is er volgens mij vooral in gelegen dat het gaat om een duidelijk theologische visie op sport die sport als sport serieus neemt. Wie sport theologisch denkt als een autotelische activiteit zoals Harvey, geeft blijk van daadwerkelijke belangstelling voor een fenomeen dat een belangrijke rol speelt in het leven van veel mensen in onze tijd. Een theoloog die sport autotelisch denkt, voorkomt dat hij of zij de verdenking op zich laadt dat zijn aandacht voor sport louter ingegeven is vanuit een externe theologische agenda en dat men het verschijnsel sport alleen maar wil gebruiken om interessante theologie te bedrijven.

Zoals we in de bespreking van Harvey zagen, kan een dergelijke manier van spreken over sport ook echt *theologisch* zijn, dus een spreken over sport dat tegelijkertijd een spreken over God inhoudt. Dit doet Harvey op basis van zijn gedachte dat sport een spelkarakter heeft. Zoals we zagen in ons tweede hoofdstuk beschouwt Harvey sport immers, vanwege het speelse, vrije, niet-noodzakelijke karakter ervan, als parallel aan de eveneens vrije scheppingsactiviteit van God. Anders gezegd is de sportende en spelende mens voor Harvey bij uitstek een beeld van God.

We zagen verder dat Harvey sport als autotelische activiteit ziet als een gebeuren waarin de mens het dichtst bij zijn eigen wezen komt. De mens is immers volgens hem zelf de vrucht van Gods eveneens autotelische scheppingsactiviteit en is als zodanig een niet-noodzakelijk, maar wel betekenisvol wezen. De mens die sport, beantwoordt door te sporten dus aan de wijze waarop God hem of haar geschapen heeft. Als Harvey gelijk heeft is sporten, om met Thomas van Aquino te spreken, een goed voorbeeld van “facere quod in se est”.¹⁴⁶

Ondanks deze sterke kanten aan het autotelische theologische spreken over sport, zijn er ook een aantal kritische kanttekeningen bij te plaatsen. Een mogelijke valkuil van een autotelische theologische kijk op sport is dat men te weinig oog zou kunnen hebben voor de positieve impact die sport wel degelijk kan hebben in de wereld. Om theologen en andere christenen met minder affiniteit met sport (die misschien überhaupt de waarde van sport niet inzien) de zinvolheid te laten inzien van theologisch spreken over sport, volstaat het niet om te wijzen op “betekenisvolle niet-noodzakelijkheid”. Het benoemen van de externe waarde van sport zal dan misschien nodig zijn om ook hen mee te nemen in het theologische gesprek over sport. Anders komt men niet verder dan preken voor eigen parochie.

Omgekeerd bestaat ook het risico om vanuit een autotelische theologische kijk op sport te weinig aandacht te hebben voor mogelijke schaduwkanten die aan sport kunnen zitten. Wanneer men een autotelische visie op sport al te eenzijdig zou doorvoeren – wat Harvey naar mijn idee overigens niet doet – en de waarde van sport theologisch uitsluitend zou zoeken binnen de interne realiteit van de sportbeoefening, dan zou men ook niet op basis van externe criteria hoeven beoordelen of de sport die men concreet aantreft goede sport is.¹⁴⁷ Voor dat oordeel zou het dan vooral bepalend zijn dat sport niet geïnstrumentaliseerd wordt. Zoekt men de theologische waarde van de sport daarentegen in wat sport betekent of, beter gezegd, in wat sport zou kunnen en moeten betekenen voor mensen, dan kan men ook van daaruit kritiek uitoefenen op concrete manifestaties van sport die niet die positieve betekenis hebben of misschien zelfs mensen schaden. Een te eenzijdig autotelische theologische visie op sport zou wat dat betreft enigszins naïef kunnen zijn. Natuurlijk zal men vanuit een autotelische kijk op sport kritisch kunnen spreken over instrumentalisering van sport in het algemeen en dus in het bijzonder ook over misbruik. Als men sport louter als autotelisch beschouwt, mist men echter de nuance dat sport sowieso externe effecten heeft die zowel positief als negatief kunnen zijn.

¹⁴⁶ Ook wel weergegeven als “facere quod est in se”. Vgl. F.J.A. de Grijs, *Goddelijk mensontwerp: een thematische studie over het beeld Gods in de mens volgens het Scriptum van Thomas van Aquino in twee delen: deel 2* (Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1967), geraadpleegd op 7 juli 2023, https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/106988/106988_dl.2.pdf?sequence=6, 527, 555-563 en stelling 5. Ferdinand de Grijs komt op basis van wat Thomas hierover in het *Scriptum* schrijft in relatie tot de genade (bv. in *Super Sent.*, lib. 2, d. 5, q. 2, a. 1, co. en in *Super Sent.*, lib. 2, d. 28, q. 1, a. 4, ad 4) tot een positieve waardering van “heel de zelfrealisering van de mens, de natuurlijke actuering van wat hem in de schepping aan vermogendheden en mogelijkheden is voorgegeven in zichzelf en in zijn gesitueerdheid in de wereld” als mogelijke “voorbereiding op de genade” (p. 563). Vgl. ook *ST* I-II, q. 109, a. 6, arg. 1 en *ST* I-II, q. 109, a. 6, ad 2.

¹⁴⁷ Vgl. bijvoorbeeld de bespreking in 2.5, met name het zevende punt over het beoordelen van uitingen van sport. Hieruit blijkt dat de autotelische visie van Harvey niet zodanig eenzijdig is.

Een vraag die de autotelische theologische kijk van Harvey oproept, is waarom hij aan sport als doel op zich een unieke uitzonderingspositie toekent ten opzichte van alle andere menselijke activiteiten. We zagen reeds dat hij in de context van zijn kritiek op het denken van sport als *worship* aangeeft dat, hoewel men van al het andere dat mensen doen kan zeggen dat het ten dienste staat van de verering van God, dat voor sport niet het geval is.¹⁴⁸ Op de een of andere manier doet het voor Harvey afbreuk aan het autotelische karakter van sport, maar niet van andere activiteiten. Het lijkt me dat er ook wel andere activiteiten zijn die men als autotelisch zou kunnen denken. In het denken van Harvey zelf heeft het autotelische karakter van sport te maken met het spelkarakter dat hij aan sport toekent. Vallen andere, niet-sportieve vormen van spel ook onder de uitzondering? Bij Thomas van Aquino zagen we in 3.6 natuurlijk dat studie c.q. contemplatie ook als autotelisch kan worden beschouwd. Dat sloot echter niet uit dat dat ook als een weg naar God kon worden gezien. Ik kan me zelf voorstellen dat men van bijvoorbeeld naastenliefde goed zou kunnen zeggen dat dat een doel op zich zou moeten zijn. Daden van liefde voor een medemens zouden, om echt uitingen van liefde te zijn, moeten voortkomen uit het gegeven dat men het goede wil voor de ander. Van andere motieven om goed te doen aan een ander, buiten die persoon zelf, zouden we waarschijnlijk meestal zeggen dat ze afbreuk doen aan het goede karakter van die daden en de authenticiteit van die daden als daden van naastenliefde. Toch is het in christelijk denken geen probleem om te zeggen dat het betonen van liefde aan een naaste ook een uiting is van liefde voor de Heer. Christus zelf zegt in het evangelie met betrekking tot de zogenoemde ‘werken van barmhartigheid’: “Al wat gij gedaan hebt voor een dezer geringsten van mijn broeders hebt gij voor Mij gedaan.”¹⁴⁹ Waarom zou het autotelische karakter van sport dan nog strikter bewaakt moeten worden dan dat van naastenliefde?

Op een fundamenteeler niveau kan men zich bovendien theologisch de vraag stellen of er strikt genomen überhaupt zoiets als een autotelische activiteit kan bestaan binnen de geschapen werkelijkheid. Zou men eigenlijk niet moeten stellen dat alleen God, die “oorsprong en einddoel”¹⁵⁰ is van alles, autotelisch is in absolute zin? Alles wat geschapen is, is toch uiteindelijk op weg naar dat ene, ultieme Doel? Zoals Thomas van Aquino schreef is “God [...] het einddoel van de mens en van alle andere dingen”.¹⁵¹ Iets anders dan God als autotelisch beschouwen in absolute zin, zou je wat dat betreft als een vorm van verafgoding aan kunnen duiden. Voor zover we theologisch van sport en andere geschapen werkelijkheden kunnen zeggen dat ze een doel op zich zijn, zeggen we dit dus eigenlijk in relatieve zin.

¹⁴⁸ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 96.

¹⁴⁹ Matteüs 25,40.

¹⁵⁰ Vgl. bv. Apocalyps 1,8; 21,6 en 22,13. De aangehaalde formulering wordt veel gebruikt, bijvoorbeeld in liturgische gebeden. Zie bv. Nationale Raad voor Liturgie, “Goede Vrijdag Herdenking van het lijden en sterven van de Heer: Toevoeging aan het universele gebed (voorbede)”, geraadpleegd op 17 juli 2023, https://rkliturgie.nl/sites/default/files/bijlagen/Goede%20Vrijdag_intentie_coronapandemie.pdf.

¹⁵¹ *ST I-II*, q. 1, a. 8, co. (“Deus est ultimus finis hominis et omnium aliarum rerum.”) Vgl. ook *Quaestio 1* (“Over het einddoel van het menselijk leven”) als geheel, m.n. artikelen 4-8. Vgl. daarnaast *ST I*, q. 2, a. 3, co.: de vijfde weg geeft aan dat alles door God op een bepaald doel gericht is; dit doel wordt hier echter niet expliciet gelijkgesteld met God zelf.

4.2. De voor- en nadelen van een heterotelische theologische benadering van sport

Een eerste sterk aspect van een heterotelische theologische visie op sport is dat het mijns inziens gaat om een realistische visie, die goed aansluit bij de realiteit van de sport. Omdat het gaat over een fenomeen dat een belangrijke rol speelt in de wereld van vandaag, maar dat niet vanzelfsprekend onderwerp is van theologische reflectie, is het mijns inziens belangrijk dat een poging tot theologisch spreken over dat fenomeen dat doet. Dat betekent overigens niet dat de theologische waardering voor sport samenvalt met bijvoorbeeld de eigen motivatie van sporters of van beleidsmakers die sport stimuleren. Het gaat bij theologische reflectie over sport om een ander perspectief. Dat wil echter niet zeggen dat het perspectief van de theoloog volledig losstaat van andere perspectieven. De heterotelische kijk doet recht aan het gegeven dat sport in onze wereld een externe impact heeft, zij het positief of negatief. Die impact bepaalt ook hoe mensen tegen sport aankijken. Het speelt een rol in de motieven die mensen hebben om te sporten. Die zijn ten dele heterotelisch. Naast het plezier dat men aan het sporten zelf ontleent, valt niet te ontkennen dat ook voordelen voor bijvoorbeeld mentale en fysieke gezondheid motiveren om te sporten. Externe voordelen zoals *Giving the best of yourself* ze schetst – dan gaat het eerder om sport als gelegenheid tot ontmoeting en sport als educatief instrument dan om de meer kerkelijke typering van sport als instrument voor missie of heiliging – kunnen ook een rol spelen bij de gedachtegang achter pogingen om (jonge) mensen aan het sporten te krijgen via het onderwijssysteem of maatschappelijke en sociale projecten. Een dergelijke benadering sluit ook goed aan bij de (in ieder geval oorspronkelijke) Olympische Gedachte, waarop we in hoofdstuk vijf uitvoeriger terug zullen komen. Het punt dat we hier willen maken is dat de heterotelische theologische benadering van sport goed aansluit bij hoe sport normaliter benaderd wordt in onze cultuur. Dat lijkt me een kracht voor het spreken over een nog prill theologisch onderwerp. Aansluiten bij de realiteit is ook theologisch van waarde. In onze inleiding spraken we al over het contextuele karakter van de theologie. Aansluiting zoeken bij hoe de wereld is en dat meenemen in de theologische gedachtegang past ook goed bij de positieve houding die het christendom tegenover de werkelijkheid heeft of zou moeten hebben op grond van het scheppingsgeloof en het geloof in de incarnatie. Scheppingsgeloof leert ons dat “God zag dat het goed was”¹⁵² en de menswording van Gods eeuwig Woord in Christus, waarin God ons concrete bestaan zelf aanneemt, bevestigt dit. Ook theologisch spreken zou, hierdoor geïnspireerd, ‘incarnatorisch’ mogen zijn, rekening houden met het bestaan in deze wereld. De heterotelische visie op sport in *Giving the best of yourself* poogt dat mijns inziens op een goede wijze te doen.

Daarnaast lijkt een heterotelische theologische benadering me voor sceptici wat laagdrempeliger dan een autotelische benadering, zowel voor wie sceptisch is over sport in het algemeen als voor wie sceptisch is over de zin van het theologisch spreken over dat fenomeen. Door, zoals *Giving the best of yourself* doet, te laten zien welke potentie sport heeft ten goede, kan men deze sceptici wellicht de ogen openen voor de waarde en relevantie van sport als fenomeen op zich en als onderwerp dat theologische reflectie verdient.

Op een fundamenteeler niveau kan men in het voordeel van een heterotelische theologische visie op sport zoals in *Giving the best of yourself* zeggen dat het om een echt theologische visie gaat. Een dergelijke visie die focust op de potentie

¹⁵² Vgl. Genesis 1,4 (verzen) 10, 18, 21, 25 en 31.

van sport om positief bij te dragen aan de menselijke samenleving lijkt op het eerste gezicht misschien niet uitgesproken theologisch, maar is het wel degelijk. Welbeschouwd heeft deze potentie van sport immers alles met God van doen. Als *theologisch* spreken hoeft heterotelisch theologisch spreken over sport dus niet onder te doen voor autotelisch spreken. Bij de beschrijving van sport als religieus instrument of als middel ten behoeve van de missie is het duidelijk dat men sport naar voren brengt als iets wat ertoe bij kan dragen dat mensen verbonden raken met God en met de kerk als teken van zijn heil. Ook als de positieve impact van sport meer sociaal-maatschappelijk van aard is en men stelt dat sport aan een betere wereld bijdraagt door mensen bijeen te brengen en tegenstellingen te overstijgen (sport als instrument van ontmoeting) of een belangrijke bijdrage levert aan een gezonde en holistische ontwikkeling van jonge mensen (sport als instrument van educatie en vorming), gaat het om theologisch betekenisvolle zaken. Daar waar het leven van mensen vooruit wordt geholpen en mensen tot hun recht kunnen komen – waar mensen in staat gesteld worden tot *facere quod in se est* – wordt hun Schepper immers ook geëerd. Als christenen geloven we dat God het beste met de mens voorheeft. Als het goed voor de mens is om als sociaal wezen via de sport anderen te ontmoeten en om zich via de sport te ontwikkelen en levenslessen mee te krijgen, dan kan men – uitgedrukt in geloofstaal – stellen dat sport de potentie heeft om Gods wil gestalte te geven in onze wereld. Waar sport als heterotelische activiteit bijdraagt aan het goede voor mensen, zou je wat dat betreft kunnen stellen dat er iets van het Rijk Gods (*basileia tou teou*), of beter gezegd, de heerschappij van God, handen en voeten krijgt.¹⁵³ Hoewel in een document als *Giving the best of yourself* minder expliciet over God gesproken wordt dan in Harvey's uiteenzetting van zijn autotelische visie, hoeft een heterotelische visie op sport dus zeker niet minder theologisch van aard te zijn. Naast alle sterkten van de heterotelische theologische benadering van sport, kent ook deze visie op sport haar minder sterke kanten of valkuilen. Zo kan het zoeken van de waarde van de sport in de impact die sport buiten zichzelf heeft, de indruk wekken dat men sport toch op een bepaalde manier probeert te 'gebruiken'. Terwijl heterotelisch spreken misschien toegankelijker is voor sceptici, kan men juist als sportliefhebber, die sport beschouwt als van intrinsieke waarde, het gevoel krijgen dat opstellers van een document als *Giving the best of yourself* een verborgen kerkelijke en theologische agenda hebben en sport enigszins voor het karretje pogen te spannen van die agenda. Conceptueel kan een heterotelische visie spanning oproepen wanneer men ervan uitgaat dat sport een subvorm van spel moet zijn, hetgeen zowel Harvey als het Vaticaanse document doen. Als men sport consequent als zodanig beschouwt en autotelie ziet als essentieel voor spel, komt men ook tot de conclusie dat het autotelische karakter van sport onderdeel is van wat het betekent om te sporten. Zo beschouwd zou men kunnen stellen dat het zoeken van de waarde van de sport in externe doelen waaraan zij bijdraagt, eigenlijk geen recht doet aan wat sport zelf is. Eerlijk gezegd vind ik dit overigens geen heel overtuigende kritiek op een heterotelische theologische visie op sport. Het gegeven dat men de moeite neemt om theologisch te reflecteren op sport en in

¹⁵³ Vgl. bv. Joseph Ratzinger/Benedictus XVI, *Jezus van Nazareth. Deel 1. Van de doop in de Jordaan tot de Gedaanteverandering*, vert. Maria ter Steeg (Tielt: Lannoo, 2007), 73. Volgens Ratzinger moet *basileia tou teou* eerder vertaald worden als "het Heer-zijn van God" of "Gods heerschappij" dan het gebruikelijke "Rijk Gods". Het gaat om Gods heilzaam handelen in de wereld als haar heerser.

principe een positieve houding aanneemt ten opzichte van het verschijnsel, geeft voldoende blijk van het gegeven dat men de intrinsieke waarde van sport ziet en onderschrijft. Een heterotelische theologische benadering van sport hoeft duidelijk geen uiting te zijn van een onderwaardering van sport als zelfstandig gebeuren. Wat dat betreft moet deze spanning mijns inziens eerder nog een reden zijn om het autotelische karakter van sport te relativeren dan om geheel van heterotelisch theologisch spreken over sport af te zien.

Problematischer van heterotelisch denken lijkt mij het risico van verwachtingen dat sport aan bepaalde doelen in de wereld een grote bijdrage kan leveren. Dit getuigt van een mooi, maar misschien ook ietwat naïef idealisme. Vooral als men aangeeft dat sport mensen met elkaar kan verbinden en zo ook harmonie en vrede bevordert, kan men de vraag stellen of men niet wat al te hoge verwachtingen schept. Natuurlijk verbindt sport veel mensen op individueel niveau die elkaar bij een bepaalde sportieve activiteit of sportevenement ontmoeten, maar is het niet wat onrealistisch om te verwachten dat dit ook op wereldschaal zo werkt? Gebeurtenissen zoals Russische invasie van Oekraïne vlak na de Olympische Winterspelen van 2022 roepen de vraag op of sport wel de kracht bezit om tot wereldvrede te leiden. Internationale sportevenementen voorkomen feitelijk geen oorlogen, of in ieder geval niet altijd. Ook bij acties rondom bijvoorbeeld voetbalwedstrijden tegen racisme (denk aan de campagnes *No to Racism* of aan het gebruik van *taking the knee*, het knielen op één knie rondom wedstrijden als statement tegen racisme) kan men zich afvragen of er werkelijk sprake is van een positieve impact op de samenleving vanuit de wereld van de sport of eerder van holle symboolpolitiek. Dat laatste kan wellicht ook averechts werken, betuttelend overkomen en sportliefhebbers juist het gevoel geven dat ze de les worden gelezen en subtiel beschuldigd van racisme. Ik denk dat sport meer kan helpen tegen racisme en discriminatie doordat je de sport samen beleeft met mensen met allerlei etnische en culturele achtergronden en de verbinding met elkaar vindt in de gedeelde liefde voor de sport. Dan merk je ondanks alle verschillen dat je ook veel gemeenschappelijk hebt en kun je vooroordelen overstijgen. Het streven naar een meer rechtvaardige wereld waarin mensen vredig samenleven en als gelijken behandeld worden via de impact van de sport getuigt op zich van een prijzenswaardige intentie. Die goede bedoeling is ook theologisch te waarderen als een streven om recht te doen aan de waardigheid van ieder mens als schepsel en beeld van God en de overtuiging dat wij als mensheid één grote familie vormen.¹⁵⁴ Het lijkt me echter ook relevant om de vraag te stellen hoe effectief het eigenlijk is om dit via de sport te bereiken en op welke wijze dit wel of niet werkt. Deze vraag behoeft wellicht verder onderzoek en verdere reflectie. Naar mijn idee moeten de verwachtingen van de positieve impact van sport op dit gebied niet te hooggespannen zijn. Een kleine positieve impact op individueel niveau en in de persoonlijke betrekkingen tussen mensen die elkaar rondom de sport concreet ontmoeten, lijkt me meer voor de hand te liggen dan snelle en grote maatschappelijke verschuivingen of veranderingen op wereldschaal.

4.3. De verhouding tussen een autotelische en een heterotelische theologische visie op sport: autotelisch als correctie op heterotelisch?

Zoals we reeds opmerkten is het theologisch gezien twijfelachtig of er eigenlijk wel geschapen dingen en activiteiten van schepselen bestaan die in strikte zin

¹⁵⁴ De uitdrukking “familia humana” (“mensenfamilie”) komt veelvuldig terug in heel de pastorale constitutie *Gaudium et spes* (nrs. 2, 3, 26, 29, 33, 37, 38, 39, 42, 45, 53, 56, 57, 63, 74, 75, 77, 92).

autotelisch zijn. God is immers het doel waarop ten diepste alles en iedereen op weg is, dus in relatie tot hem is alles heterotelisch. Hij is van heel de schepping *ultimus finis*. Eigenlijk zou men twee vormen van heterotelie moeten onderscheiden. Ten eerste bestaat er zoals zojuist gesteld een fundamentele heterotelie ten opzichte van God, die sport gemeenschappelijk heeft met alles wat niet God is. Daarvan valt een heterotelie op het niveau van het alledaagse spreken te onderscheiden. Deze heterotelie houdt in dat sport gericht is op andere doelen buiten de sport binnen Gods schepping. Als sport theologisch al als relatief autotelisch gebeuren moet worden gedacht, dan zou het moeten gaan om een autotelie op het tweede niveau. Als sport een autotelisch karakter heeft, is dit een autotelisch karakter in relatie tot andere mogelijke doelen binnen de schepping.

Wanneer men goed kijkt naar Harvey's theologische visie op sport, gaat het niet om een puur autotelische kijk op sport. Eigenlijk gaat het om een visie waarin sport als *relatief* autotelisch wordt gedacht. Opmerkelijk genoeg bespeurt men de relativiteit van de autotelische visie bij Harvey eerder op het alledaagse niveau dan op het fundamentele niveau van de relatie tot God. Zoals we al in 4.1 zagen, is sport volgens Harvey "the only thing that is *not* worship".¹⁵⁵ Hoewel Harvey toegeeft dat sport op een indirecte wijze (juist vanwege haar autotelische karakter) wel God kan verheerlijken, lijkt hij op deze wijze sport grotendeels uit te zonderen van de gerichtheid op God als doel.¹⁵⁶

Op het meer alledaagse niveau van gerichtheid op doelen binnen de wereld, zoals we sport ook begrepen zagen in *Giving the best of yourself*, kan men bij Harvey meer aanknopingspunten vinden voor relativering. Harvey's vergelijking tussen het vrije karakter van de activiteit van de sportende mens en de scheppingsactiviteit van God laat toch op zijn minst zien dat er iets zit in de gedachte in *Giving the best of yourself* dat sport als beeld goed een instrument voor de missie en de vorming c.q. educatie kan zijn. De vormende potentie van sport valt verder af te leiden uit Harvey's gedachte dat sport past bij een "sabbatvormig leven" en net als de eredienst mensen kan leren zichzelf "niet serieus" te nemen. Het paradoxale van deze bijdragen van sport aan externe doelen is overigens wel dat ze juist afhangen van het autotelische karakter van sport. Sport kan ons iets leren over Gods scheppende activiteit en onze identiteit als schepselen, voor zover sport niet op dat doel of een ander extern doel gericht is. Op deze paradox komen we in de volgende paragraaf terug, als we Johnstons concept van niet-instrumentele productiviteit bespreken.

Ook bij Harvey's beginnende praktische toepassing van zijn visie op sport, komen punten naar voren die inhoudelijk sterk overeenkomen met wat het Vaticaanse document voor ogen staat. In 3.3 noemden we het criterium uit *Giving the best of yourself* dat sport goed is wanneer het bijdraagt aan menswaardig leven.¹⁵⁷ Inhoudelijk staat dit eigenlijk niet in tegenspraak met de uitwerking van Harvey's visie. Harvey roept bijvoorbeeld ook op tot een einde aan de "onderwaardering [...] van de vrouwensport"¹⁵⁸ en geeft zoals we in 2.5 ook zagen aan dat men sport mag beoordelen op basis van bijvoorbeeld samenwerking of geweld in een sport. Hoewel ik denk dat Harvey en de opstellers van het Vaticaanse document in hun gedachten over wat goede sport

¹⁵⁵ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 96.

¹⁵⁶ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 96.

¹⁵⁷ *Giving the best of yourself*, 35.

¹⁵⁸ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 105.

in de praktijk is dicht bij elkaar zullen staan, is de 'aanvliegroute' van Harvey heel anders. Harvey komt tot zijn ideeën over de praktijk van de sport vanuit zijn autotelische theologische visie op sport als 'liturgie' waarin de mens zijn eigen autotelische natuur viert. Dit is het criterium op basis waarvan hij beoordeelt of er sprake is van goede sport. Goede sport is sport die geschikt is voor een dergelijke liturgie. Dat houdt uiteindelijk ook in dat de sport menswaardig moet zijn, want als men bijvoorbeeld vrouwen discrimineert en daarmee geen recht doet aan hun autotelische waarde als Gods schepselen, is de sport geen goede viering van het wezen van de mens. Inhoudelijk zal men waarschijnlijk vaak tot min of meer dezelfde oordelen komen als met het Vaticaanse criterium, maar de argumentatie daarachter is anders.¹⁵⁹

Wat dat betreft is een autotelische theologische kijk op sport zoals die van Harvey eigenlijk niet absoluut in tegenspraak met een heterotelische theologische visie op sport. Men zou de nadruk van Harvey op het autotelische karakter van sport kunnen vergelijken met een soort negatieve theologie. Het lijkt hem te doen te zijn om een correctie op verkeerde heterotelische visies op sport, hetzij seculier hetzij theologisch. Harvey wil waken voor wat in zijn ogen verkeerde vormen zijn van instrumentalisering van sport. In het spreken over God bijvoorbeeld zal men in de *via negativa* ontkennen dat God Vader is op de manier waarop de vaders die wij in onze mensenwereld kennen vader zijn, zonder daarmee volledig het goddelijk vaderschap te ontkennen. God is wel Vader, maar op een geheel eigen, unieke wijze. Analoog daaraan ontkent een autotelische theologische kijk op sport dat sport op een bepaalde manier een instrument is voor bepaalde doelen. Men ontkent dat sport slechts een instrument is dat alleen theologisch waardevol zou zijn voor zover het een hoger doel dient. Of men bekritiseert dat sport in de praktijk tot een middel gemaakt wordt ten dienste van doelen die aan de sport afbreuk doen, zoals commerciële of politieke belangen. Sport is een relatief autotelisch gebeuren in de zin dat sport het verdient om gevrijwaard te worden van die manieren van instrumentalisering waartegen men met een autotelische theologische visie op sport ageert. Vanuit dat oogpunt zou men kunnen stellen dat ons tweede hoofdstuk eigenlijk op het derde hoofdstuk had moeten volgen. De heterotelische kijk op sport, al dan niet theologisch, is de meer voor de hand liggende benadering. Mensen hebben de neiging om over sport te spreken in termen van externe doelen waaraan zij bijdraagt. Een autotelische benadering, zoals Harvey's theologische kijk op sport, is hierop een reactie. Het is poging tot correctie van de problemen die bepaalde vormen van instrumentalisering van sport kunnen opleveren, in denken of in de praktijk.

Als we op die wijze de theologische benadering van sport als autotelisch opvatten als de opvatting dat sport *relatief* autotelisch is, hoeven beide visies elkaar ook niet uit te sluiten. Harvey en de samenstellers van het Vaticaanse document leggen zoals we zagen een heel ander accent in hun theologische kijk op sport, maar zijn inhoudelijk niet per se tegengesteld. Zoals we in de bespreking van *Giving the best of yourself* al zagen, erkent dat document eigenlijk ook dat sport relatief autotelisch is en niet op een verkeerde, overheersende wijze moet worden geïnstrumentaliseerd. Het gaat in het Vaticaanse document dus eigenlijk ook om een *relatief* heterotelische theologische visie op sport. Sport is een instrument, maar het moet niet tot louter een middel gereduceerd worden dat voor ieder doel mag worden aangewend. De

¹⁵⁹ Vgl. Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 105-108.

instrumentalisering, die niet volledig wordt uitgesloten, mag geen afbreuk doen aan het ludieke karakter van sport.¹⁶⁰

Wellicht leidt het nemen van een van beide benaderingen als uitgangspunt ertoe dat men de grens anders trekt van tot hoever men mag gaan bij de instrumentalisering van sport. Vanuit een autotelische theologische kijk op sport zal men wellicht eerder kritiek uitoefenen op een instrumentalisering van de sport – ook al zijn de externe doelen misschien op zichzelf geen slechte doelen – als een oneigenlijk gebruik van sport dat geen recht doet aan de intrinsieke waarde ervan. Vanuit een heterotelische benadering zal men waarschijnlijk pas kritiek uiten op instrumentalisering op het moment dat sport ten dienste wordt gesteld aan een doel dat men als doel van sport niet gepast acht. Over het algemeen zal een heterotelische benadering minder vaak kritisch zijn op de wijze waarop over sport wordt gedacht en waarop sport wordt ingezet dan een autotelische benadering. Misschien zorgt een heterotelische theologische visie echter, zoals ik ook in 4.1 suggereerde, vanuit een duidelijker eigen idee van de doelen waarop sport wel gericht dient te zijn, soms wel voor meer gevoeligheid voor situaties waarin sport daarvan het tegengestelde bewerkt.

In ieder geval zijn de autotelische en de heterotelische theologische kijk op sport, zeker in de vorm waarin we ze aantreffen bij Harvey en in *Giving the best of yourself*, minder elkaars tegenpolen dan ze op het eerste gezicht lijken. Het autotelische perspectief van Harvey kan helpen om een heterotelisch theologisch denken over sport scherp te houden en te wijzen op mogelijke valkuilen. In de volgende paragraaf bespreken we een concept van Robert K. Johnston dat verder kan helpen om autotelische en heterotelische theologische benaderingen van sport niet als exclusief maar eerder als complementair te zien.

4.4. Robert K. Johnstons concept van niet-instrumentele productiviteit: een oplossing?

Zoals we zagen in het voorgaande, heeft zowel een autotelische als een heterotelische theologische benadering van de sport waardevolle aspecten en potentiële zwakten. In de vorige paragraaf kwamen we tot de conclusie dat de beide benaderingen weliswaar een heel andere nadruk leggen, maar niet absolute tegenpolen zijn die elkaar volledig uitsluiten. In *The Christian at Play* komt Robert K. Johnston met een gedachte die mijns inziens kan helpen om de positieve elementen van die beide benaderingen met elkaar te verenigen. We hebben Johnstons idee al kort genoemd in 2.3. Zoals we toen aangaven was Harvey niet onder de indruk van Johnstons concept en beschouwde hij het als een soort veredelde heterotelische benadering.¹⁶¹ Desalniettemin ben ik van mening dat Johnstons concept ons wel degelijk verder kan helpen. Johnston heeft het overigens niet specifiek over sport, maar – zoals de titel van zijn boek ook aangeeft – over spel (*play*) in het algemeen. Aangezien zowel Harvey als de auteurs van *Giving the best of yourself* sport als subvorm van spel opvatten (hetgeen ook Johnstons boek impliceert), zijn Johnstons ideeën over spel wel goed toepasbaar op sport en de beide theologische visies daarop.¹⁶² Johnstons visie op spel is in principe autotelisch. Net als Harvey beschouwt Johnston spel als iets wat niet omwille van een extern doel wordt beoefend. Spel heeft zijn doel in zichzelf. Wanneer men ‘speelt’ met primair de bedoeling om daarmee iets anders te bereiken buiten het spel, speelt men volgens Johnston niet meer echt. Wat spel was, heeft men in ‘werk’ veranderd. Spel mag en kan

¹⁶⁰ Vgl. *Giving the best of yourself*, 19.

¹⁶¹ Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 91-93.

¹⁶² Vgl. bv. Johnston, *The Christian at Play*, viii, 9, 31, 35-36, 41, 42, 43, 119.

dus volgens Johnston geen instrumentele of heterotelische activiteit zijn (en sport dus ook niet). Dit weerhoudt Johnston er echter niet van om ook te erkennen dat spel buiten zichzelf wel positieve gevolgen kan hebben, misschien enigszins vergelijkbaar met wat in de economie 'positieve externe effecten' worden genoemd. Johnston benoemt verschillende van deze mogelijke voordelige gevolgen van spel, waaronder vreugde, vervulling, verbondenheid met andere mensen, en "een voorgevoel van het heilige".¹⁶³ Men zou hierin, en dat doet Harvey eigenlijk, toch een soort verkapt heterotelisch overzicht kunnen lezen. Johnston somt immers op hoe spel een instrument kan zijn voor goede doeleinden buiten het spelen zelf, zoals we dat ook al met het oog op sport zagen in *Giving the best of yourself*. Met betrekking tot de gedachten dat sport als instrument van heiliging (de religieuze betekenis van sport) en als instrument van ontmoeting kan dienen, zijn er zeker raakvlakken tussen Johnstons denken en het Vaticaanse document. Johnston heeft evenwel niet de bedoeling een heterotelische theologische visie op sport te geven. Hij spreekt namelijk uitdrukkelijk van een 'niet-instrumentele productiviteit'. Spel laat zich wat Johnston betreft niet instrumentaliseren, niet voor het karretje spannen van externe doelen, maar heeft desondanks wel een externe waarde. Men moet volgens Johnston niet spelen met als doel om die externe waarde, die productiviteit buiten het spel, tot stand te brengen. Dat kan in strikte zin zelfs niet, want dan is wat men doet eigenlijk geen spel meer. Dat je niet moet of kan spelen louter *omdat* het goed voor je is, neemt echter niet weg *dat* spelen op verschillende wijzen goed voor je is of kan zijn. Die manieren benoemen, doordenken en bespreken, hoeft niet te betekenen dat spel vervormd raakt of gereduceerd wordt tot een middel om die goede effecten van spel te bewerkstelligen. Het is wellicht wel een tendens die op de loer ligt en wat dat betreft is het niet geheel onbegrijpelijk dat Harvey hier vanuit zijn perspectief huiverig voor is en Johnston van een "slippery slope"¹⁶⁴ af ziet glijden. Vooral Johnstons gedachte dat spel een "presentiment of the sacred"¹⁶⁵ kan oproepen, moet het ontgelden en betekent voor Harvey een instrumentalisering van spel als vorm van *worship*. Wellicht is dit voor Harvey – als anglicaan een protestant – ongemakkelijk omdat Johnston – overigens ook een protestant – hier een vorm van natuurlijke theologie bedrijft.¹⁶⁶ In mijn optiek weet Johnston een sterke kant van een heterotelische kijk op spel – namelijk laten zien welke waarde spel in de rest van het leven van mensen buiten het spel zelf kan hebben – goed te verbinden met de autotelische nadruk op en waardering van de intrinsieke

¹⁶³ Johnston, *The Christian at Play*, 34; zie ook 44.

¹⁶⁴ Vgl. Harvey, *A Brief Theology of Sport*, 91: "the slope proves too slippery".

¹⁶⁵ Johnston, *The Christian at Play*, 34, 44.

¹⁶⁶ Harvey benoemt natuurlijke theologie in *Giving the best of yourself* niet als reden voor zijn verzet tegen het beschouwen van sport als *worship* door theologen. Het is echter goed mogelijk dat dit op de achtergrond een rol speelt. Een essay waarin de kritische houding van Colin Gunton ten opzichte van natuurlijke theologie wordt besproken, suggereert dat Harvey deze houding deelt: Lincoln Harvey, "Chapter 6: The Double Homoeousion: Forming the Content of Gunton's Theology", in *The Theology of Colin Gunton*, ed. Lincoln Harvey (London: T&T Clark International, 2010), 86-99 (m.n. 91). Zie ook de inleiding op het boek (p.4). Zie voor de achtergrond van Johnston bv.: Fuller Theological Seminary, "Robert K. Johnston", geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.fuller.edu/faculty/robert-k-johnston/#:~:text=Robert%20Johnston%20joined%20the%20faculty,provost%20at%20North%20Park%20University>.

waarde van dat spel. Wellicht is Johnstons concept van 'niet-instrumentele productiviteit' als enigszins 'risicovol' te beschouwen in de zin dat het meer ruimte biedt voor verwarring dan een autotelische visie die meer ondubbelzinnig afstand neemt van een heterotelische kijk op spel of sport. Het is echter, zoals we ook in de vorige paragraaf al aangaven, de vraag of het denken over een complex vraagstuk gebaat is bij een tweepolig denken waarin een autotelisch en een heterotelisch denken over sport als absoluut tegengesteld aan elkaar worden voorgesteld. Mijns inziens doet een genuanceerd concept als niet-instrumentele productiviteit juist recht aan de complexiteit van het vraagstuk waarop het betrekking heeft.¹⁶⁷

Als we de gedachte van 'niet-instrumentele productiviteit' wat specifiekere toepassen op sport, komt dat erop neer dat we sport niet dienen te beschouwen als primair gericht op de bijkomende voordelen die sporten tot gevolg heeft. Sport heeft bijvoorbeeld niet als doel om daarin een vorm van transcendentie of iets van God op het spoor te komen, om medemensen te leren kennen die anders zijn, om het christelijk geloof te verspreiden of te leren kennen of om bepaalde deugden in te oefenen. Authentiek spelen en sporten doet men op de eerste plaats vanuit een verlangen naar het sporten zelf. Dat neemt evenwel niet weg dat het zinvol kan zijn om de positieve gevolgen die sporten met zich meebrengt in theologische reflectie daarover mee te nemen.

Ik heb het idee dat een theologisch spreken over sport dat zowel aandacht besteedt aan de intrinsieke als de extrinsieke waarde van sporten ook het beste aansluit bij de beleving van sporters. Theologisch reflecteren op sport is natuurlijk van een andere orde dan de beweegredenen van sporters, maar proberen om voor zover mogelijk aansluiting te zoeken bij de realiteit maakt de theologie wel relevanter, zoals ik ook al betoogde in 4.2. Ik vermoed dat ook de motieven die de meeste mensen hebben om te sporten noch zuiver autotelisch noch zuiver heterotelisch zijn. Het verlangen om te sporten vanuit een liefde voor de sport zelf en het bewustzijn van de positieve gevolgen ervan zullen bij de keuze om een sport te beoefenen, vaak – misschien wel altijd – door elkaar heen lopen. Gezamenlijk motiveren beide mensen om te gaan sporten. Zo ervaar ik dat zelf in ieder geval en dat sentiment herken ik ook bij anderen die ik erover spreek. Het zou interessant kunnen zijn om de motieven van sporters empirisch te onderzoeken (bijvoorbeeld via interviews of vragenlijsten) om dit beeld te toetsen, maar deze thesis is hiervoor gezien onze methodiek niet de plaats.

Sommigen zullen misschien beginnen te sporten om heterotelische redenen, vanwege de externe waarde van de activiteit, en vervolgens pas tijdens het sporten intrinsiek gemotiveerd raken en 'de smaak te pakken krijgen'. Men sport bijvoorbeeld eerst op school, waar gymlessen worden gegeven vanwege de educatieve waarde van sport en het positieve effect op de gezondheid. Of men wordt door zijn ouders naar een sportvereniging gestuurd vanwege de positieve vormende en gezondheidsaspecten die zij eraan verbinden. Sommige volwassenen die beginnen met sporten of het sporten na een tijd opnieuw oppakken doen dit bijvoorbeeld omdat ze af willen vallen of stress willen verminderen. In deze gevallen leert men sport kennen om heterotelische redenen. Wanneer een sport je bevalt en je er plezier in krijgt, wordt sport vervolgens wellicht ook een doel op zich voor je. Dan sport je vooral omwille van die sport zelf en niet langer primair omdat het 'goed voor je' is.

Anderzijds zullen er mensen zijn bij wie het plezier in de sport altijd al wat meer centraal heeft gestaan en die vooral om die reden zijn gaan sporten en het

¹⁶⁷ Vgl. Johnston, *The Christian at Play*, 34-35, 42-45, 49, 81.

steeds om die reden zijn blijven doen. Ook zij zullen zich echter bewust zijn van de externe voordelen van het sporten en die zullen dan toch ook meespelen in hun motivatie. Het onderscheid tussen sporten omwille van de sport zelf en sporten omwille van de bijkomende voordelen is trouwens best complex. Het is immers denkbaar dat plezier hebben, ergens van genieten, ook 'goed' is voor een mens. Het ligt voor de hand dat dit bijdraagt aan het geluk en het welzijn van een mens. Iets wat men wil doen omwille van die activiteit zelf, zonder dat daarmee een extern doel gediend wordt, heeft dus misschien paradoxaal genoeg sowieso wel een positief effect.

Om de waardevolle aspecten van heterotelische en autotelische theologische benaderingen van sport bij elkaar te brengen, is een versie van de idee van niet-instrumentele productiviteit mijns inziens dus behulpzaam. Ik zou hieraan dan wel een andere invulling willen geven dan Johnston doet. Zoals ik hierboven geschreven heb, is het wat mij betreft goed mogelijk om te beginnen met een motivatie op basis van vooral de externe voordelen van de sport en van daaruit een meer intrinsieke motivatie te ontwikkelen. Johnston beschrijft vooral hoe men de externe voordelen van spel pas ontdekt wanneer men eerst authentiek, vanuit autotelische motieven is begonnen te spelen.¹⁶⁸ Wat mij betreft zijn beide beweegrichtingen even goed mogelijk en even legitiem. Misschien speelt men inderdaad niet echt als men primair op zoek is naar voordelen voor het leven buiten het spel en buiten de sport en wellicht ervaart men het positieve effect ervan dan ook nog niet echt ten volle, maar men kan ook leren van de ervaringen van medemensen. Anderen die ervaren hebben hoe sporten omwille van de sport zelf een impact ten goede heeft gehad op hun leven, kunnen hier ook van 'getuigen' en hiermee bij anderen interesse opwekken voor sport. Als deze mensen dan op basis van dit 'getuigenis' van anderen gaan sporten omwille van de positieve effecten die ze verwachten, heeft dit in het begin misschien geen ludiek karakter, maar dat kan gaandeweg ook groeien. Het is wellicht enigszins vergelijkbaar met de uitdaging van Blaise Pascal aan tijdgenoten om de 'gok' te wagen van het christelijk geloof vanwege de mogelijkheid van oneindige voordelen. Op het bezwaar dat het niet mogelijk is om op die manier een keuze te maken om echt te geloven – zoals het volgens Harvey en Johnston ook niet mogelijk is om heterotelisch te spelen – antwoordt Pascal dat velen hun geloofsleven begonnen door "in alles" te handelen "alsof zij geloofden. [...] Zulke dingen zelfs zullen u doen geloven."¹⁶⁹ Men kan volgens Pascal omwille van de voordelen ervan het geloof gaan praktiseren. Ook als dat nog geen authentiek geloof is kan men als gevolg daarvan uiteindelijk wel oprecht gelovig worden. Ik denk dat hetzelfde mogelijk is met spel en sport. Wie met een extrinsieke motivatie begint te doen 'alsof' hij speelt terwijl hij sport, kan geleidelijk aan steeds intrinsieker gemotiveerd raken en ook daar de vruchten van gaan plukken.¹⁷⁰

Behalve dat de beweging die men maakt in spel en sport wat mij betreft beide kanten op kan gaan (van "niet-instrumentaliteit" naar "productiviteit" en andersom), lijkt het me ook mogelijk te spreken over een soort 'hybride' doelgerichtheid van sport. We kunnen sport denken als fenomeen dat een bijdrage levert, mag en misschien zelfs moet leveren aan het bereiken van goede, externe doelen, maar dat tegelijkertijd ook een eigen, intrinsieke waarde heeft die we hebben te respecteren. Sport kunnen we, met andere woorden,

¹⁶⁸ Johnston, *The Christian at Play*, 34, 44.

¹⁶⁹ Blaise Pascal, *Gedachten*, vert. Frank de Graaff (Amsterdam: Boom, 1997), 177.

¹⁷⁰ Vgl. Pascal, *Gedachten*, 174-178 (m.n. 177).

beschouwen als een heterotelische activiteit die tegelijkertijd ook relatief autotelisch is. Sport is autotelisch ten opzichte van externe doelen of vormen van instrumentalisering die afbreuk doen aan haar intrinsieke waarde. Sport draagt echter ook bij aan externe doelen die theologisch gezien van waarde zijn en mag daarvoor ingezet worden en dat mag ook binnen theologisch spreken over sport ruimte krijgen.

Omdat de mens niet een deel van zijn gedachten geheel kan uitschakelen, lijkt mij een zekere vermenging van autotelische en heterotelische motivatie ook in de gedachten van sporters onvermijdelijk. Dit lijkt mij ook niet erg. Het is moeilijk vol te houden dat men, omdat de motivatie niet volledig, puur autotelisch is, niet echt aan het spelen en sporten is. Als een dergelijke motivatie menselijk onmogelijk is, zou dat moeten betekenen dat het ook niet mogelijk zou zijn om echt, in strikte zin te sporten. Hier spreek ik natuurlijk weer over de motivatie van de sporter en niet over de theologische reflectie op sport, maar beide kunnen zoals gezegd niet volledig losstaan van elkaar. Het concept sport, waarvan men een bepaalde definitie kan hanteren en dat men wijsgerig en theologisch kan doordenken, is bedoeld als omschrijving van een aantal populaire menselijke activiteiten. Het is weinig zinvol zijn om dat begrip zo op te vatten dat geen enkele van die activiteiten er echt aan kan voldoen. Het autotelische karakter van sport moet, met andere woorden, niet overdreven, niet verabsoluteerd worden. Sport is niet te reduceren tot een instrument, een middel waarmee men andere doelen kan bereiken. Dat neemt echter niet weg dat sporten wel positieve gevolgen heeft, dat het een productieve activiteit is. Beide kanten van het verhaal zijn waar en geen van beide kanten hoeft te worden ontkend, noch door beoefenaars van sport noch door theologen of anderen die op die activiteit reflecteren.

Conclusie

In dit vierde hoofdstuk hebben we gepoogd om de theologische kijk op sport als autotelische activiteit en de theologische kijk op sport als heterotelische activiteit tegen elkaar af te wegen. We zagen dat beide manieren om over sport te denken en te spreken sterke kanten hebben, maar ook bepaalde valkuilen met zich meebrengen. Beide benaderingen van sport zijn op hun eigen wijze daadwerkelijk theologische benaderingen. Spreken over sport is in beide benaderingen ook spreken over God. Harvey doet dat door het autotelische karakter van sport te verbinden met Gods autotelische scheppingsactiviteit. *Giving the best of yourself* laat zien hoe sport bijdraagt aan externe doelen die theologisch positief te waarderen zijn. Men zou kunnen zeggen dat sport door bij te dragen aan het welzijn van de mensen iets zichtbaar maakt van het Rijks Gods, de heerschappij van God in onze wereld. De autotelische visie heeft verder als sterk aspect dat men duidelijk recht doet aan de intrinsieke waarde van sport. De heterotelische visie op sport op haar beurt sluit goed aan bij de realiteit, waarin men zich steeds bewust is van de externe effecten van sport en waarin deze dus ook zullen meespelen in de beweegredenen om te sporten. We kwamen verder tot de conclusie dat het onderscheid tussen autotelische en heterotelische benaderingen van sport niet absoluut is. In een autotelische benadering, zoals die naar voren komt bij Harvey, zijn raakvlakken aan te treffen met een heterotelische benadering. Evengoed erkent een heterotelische benadering, zoals in *Giving the best of yourself*, het vrije en speelse karakter van sport dat in een autotelische visie centraal staat.

Een theologische kijk op sport kan elementen van beide benaderingen combineren en dat is ook wat ik wil voorstellen. Robert K. Johnstons concept van 'niet-instrumentele productiviteit' is hierbij behulpzaam. Sport is niet te reduceren

tot een middel bedoeld om externe doelen mee te bereiken, hoe goed en nobel die doelen ook mogen zijn. Dan doen we afbreuk aan het vrije, speelse karakter dat aan sport eigen is en bijdraagt aan de vreugde die men in het sporten kan ervaren. Wat dat betreft is sport een relatief autotelisch gebeuren. Tegelijkertijd hoeven en mogen we niet ontkennen dat sport wel een positieve bijdrage kan leveren aan externe doelen die theologisch relevant en waardevol zijn. Door aan die goede externe doelen bij te dragen, maakt sport als instrument in de wereld iets zichtbaar van de heerschappij van God. In dat opzicht is sport ook een relatief heterotelisch gebeuren. Die externe doelen waaraan sport bijdraagt, zijn echter geen allesbepalend doel van sport.

5. ENKELE VOORBEELDEN UIT DE SPORTWERELD IN HET LICHT VAN THEOLOGISCHE BENADERINGEN VAN SPORT

Nadat we in ons vierde hoofdstuk vooral theoretisch stilgestaan hebben bij de autotelische en heterotelische theologische kijk op sport, willen we nu onze aandacht vestigen op een drietal thema's uit de sportwereld: De Olympische Beweging en Spelen, het recente en omstreden FIFA Wereldkampioenschap Voetbal van 2022 in Qatar en de hoge lichamelijke tol die topsport van beoefenaars eist. Het zijn drie verschillende voorbeelden. Bij het eerste voorbeeld focussen we met name op een bepaald gedachtegoed dat in de sportwereld van groot belang is en de uitwerking ervan in een van de belangrijkste internationale sportevenementen. Bij het tweede onderwerp spelen externe politieke en economische belangen die verbonden zijn met een groot sporttoernooi een rol. Bij het derde thema besteden we vooral aandacht aan de gevolgen van het streven naar maximale prestaties dat onderdeel is van de sport zelf, al spelen er ook wel externe factoren mee. Op deze drie thema's zullen we het licht laten schijnen van een autotelische en heterotelische theologische benadering van sport. De bedoeling is daarmee te laten zien dat beide benaderingen waardevolle elementen met zich meebrengen die ik zou willen combineren in een theologische kijk op sport als een activiteit die relatief heterotelisch is, maar ook relatief autotelisch.

5.1. *De Olympische Beweging en de Olympische Spelen*

Een heterotelische benadering hoeft wat mij betreft zoals gezegd geenszins een gebrek aan waardering voor sport als zelfstandige activiteit te impliceren. Een voorbeeld dat dit bij uitstek illustreert zijn de Olympische Spelen. Die komen, zoals we al zagen in paragraaf 3.2.3., immers voort uit een seculiere heterotelische visie op sport die grote raakvlakken vertoont met de kerkelijke, theologische visie in *Giving the best of yourself*. Aan het begin van het Olympisch Handvest (*Olympic Charter*) vat het Internationaal Olympisch Comité (IOC) de basisprincipes van het zogenoemde 'Olympisme' samen. Nog altijd blijkt uit de formulering van deze principes, net als ooit bij grondlegger Pierre de Coubertin, een visie waarin sport ten dienste wordt gesteld aan externe doeleinden: vrede en harmonie tussen mensen wereldwijd en een goede vorming van mensen. De volgende zeven principes worden vermeld: Het eerste houdt in dat men een levenswijze ("way of life") propageert "op basis van de vreugde van inspanning, de educatieve waarde van [een] goed voorbeeld, sociale verantwoordelijkheid en respect voor universele fundamentele ethische principes". Volgens het tweede principe moet sport 'ten dienste worden gesteld' ("place [...] at the service": een uitdrukking die expliciet wijst op heterotelie) van "de harmonieuze ontwikkeling van de mensheid" om bij te dragen aan een "vreedzame samenleving" omwille van de "menselijke waardigheid". Het derde principe beschrijft de Olympische Beweging. Daaronder vallen allerlei activiteiten van personen en groepen wereldwijd, "onder het [...] gezag van het IOC", in de geest van de "waarden van het Olympisme", waarin dit gedachtegoed wordt uitdragen. Dit is dus breder dan de Olympische Spelen, die slechts het hoogtepunt van de activiteiten van de Beweging vormen. Het vierde principe stelt sport voor als een mensenrecht en geeft aan dat sport zonder discriminatie door eenieder te beoefenen zou moeten zijn. Dit moet gebeuren "in de Olympische geest", wat betekent dat er gesport moet worden "in een geest van vriendschap, solidariteit en *fair play*". Het vijfde principe houdt in dat de sportorganisaties die onder de Olympische Beweging vallen, politiek neutraal en autonoom moeten opereren. Volgens het zesde principe moeten de "rechten en vrijheden" beschreven in het Olympisch

Handvest voor iedereen op gelijke wijze gelden en het principe sluit hierbij discriminatie op alle gronden uit. Het zevende en laatste principe houdt in dat men om tot de Olympische Beweging te behoren zich moet houden aan het Handvest en erkenning door het IOC nodig heeft.¹⁷¹

Sommige van deze grondprincipes zijn wat meer organisatorisch (principes 5 en 7 het duidelijkst, maar ook 3 en 6), terwijl andere (1,2 en 4) meer 'principeel' van aard zijn. Met dat laatste wil ik zeggen dat ze expliciet een visie uitdragen op hoe sport moet zijn en welke rol sport zou moeten spelen. Ook in de meer 'organisatorische' principes klinkt deze visie overigens wel door.

Deze visie komt volgens mij sterk overeen met de heterotelische katholieke visie in *Giving the best of yourself*. Het belangrijkste verschil is eigenlijk dat de visie van het IOC religieus neutraal is. Er wordt niet gekozen voor een bepaalde religieuze opvatting. Alles is zo geformuleerd dat het acceptabel zou kunnen zijn voor aanhangers van alle religies alsook niet-religieuze mensen. Er wordt dan ook zeker geen beroep gedaan op christelijke leer of welk ander religieus gedachtegoed dan ook. Als we kijken naar de vier manieren waarop sport volgens onze lezing van *Giving the best of yourself* een instrument kan zijn, ontbreken sport als instrument van heiliging en instrument voor de missie in de Olympische gedachte, maar komen de andere twee manieren, sport als instrument van ontmoeting en sport ten dienste van de vorming c.q. educatie, wel sterk overeen met hetgeen de Olympische Beweging voorstaat.

In de principes van het Olympisme lijkt daarnaast ook subtiel naar voren te komen dat sport relatief autotelisch dient te zijn. Tegen bepaalde vormen van instrumentalisering van sport moet men zich volgens het IOC verzetten. Het IOC en daarbij aangesloten sportorganisaties dienen politiek neutraal en autonoom te zijn volgens het vijfde principe. Dit gaat natuurlijk ook om een verlangen van het IOC om als organisatie onafhankelijk te zijn van bepaalde specifieke spelers, om zoveel mogelijk verschillende mensen te kunnen dienen. Dat lijkt me echter niet los te staan van een overtuiging dat de sport waarmee men zich als organisatie bezighoudt ook niet gekaapt mag worden door bepaalde politieke spelers. In het streven om als sportorganisatie politiek autonoom te blijven, kan men een principe herkennen dat sport geen externe, politieke doeleinden moet dienen. Zo bezien past het ideaal van de Olympische Beweging goed bij de theologische visie op sport als een heterotelische activiteit die echter ook relatief autotelisch is. Het ideaal is eigenlijk een soort seculiere equivalent van deze visie en zou bijna een 'vertaling' van deze visie kunnen zijn in termen die voor christenen en niet-christenen toegankelijk zijn.¹⁷² Vanuit theologisch perspectief kan men de doelen die de Olympische Beweging nastreeft positief waarderen en in het streven daarnaar als streven naar het verder helpen van de mensheid een streven

¹⁷¹ International Olympic Committee, "Olympic Charter", geraadpleegd op 1 augustus 2022,

https://stillmed.olympics.com/media/Document%20Library/OlympicOrg/General/EN-Olympic-Charter.pdf?_ga=2.146247996.943012321.1659366674-amp-RILBpWaTdZ0ZPd6okJ5cRA, 8-9.

¹⁷² Het zou overigens interessant zijn om historisch te onderzoeken in hoeverre en op welke wijze beide visies van oorsprong met elkaar verbonden zijn. Bij Vanysacker zagen we immers dat Pierre de Coubertin en de vroege Olympische Beweging in contact stonden met het katholieke denken via De Coubertins opvoeding en de personen van Henri de Didon en paus Pius X. Een mogelijke hypothese die men zou kunnen toetsen is dat het Olympisme voorkomt uit het katholieke denken over spel en sport uit die tijd en daarvan een geseculariseerde of (positiever geformuleerd) geüniversaliseerde versie is.

herkennen dat in overeenstemming is met Gods plan voor de mensen. Sport die zo werkt als het Olympisme voor ogen heeft, is sport die het Rijk Gods doet ontkiemen in de wereld van vandaag.

Of de Olympische Spelen overigens in de praktijk ook overeenstemmen met het achterliggende ideaal, is natuurlijk een andere vraag. Zoals eerder gezegd, is het de vraag in hoeverre de sportevenementen als de Olympische Spelen ook daadwerkelijk bij kunnen dragen aan bijvoorbeeld de wereldvrede. Dat mag dan wel een van de doelen zijn die het IOC nastreeft, maar of dat een realistisch doel is voor een sportorganisatie en voor een sportevenement – hoe groot ook – is twijfelachtig. We noemden eerder al de Russische invasie van Oekraïne. Die vond plaats vlak na de Olympische Winterspelen van 2022 in Peking. Rusland was jaren eerder al Georgië binnengevallen tijdens de Olympische Zomerspelen van 2008 in Peking en had de Oekraïense Krim geannexeerd tijdens de Winterspelen van 2014 in Sotsji. Het zijn slechts drie voorbeelden van oorlogen die niet voorkomen konden worden door de Olympische Spelen.¹⁷³

Ook bij de politieke neutraliteit van de Olympische Spelen kan men vraagtekens plaatsen. Toekenning van de spelen aan een bepaald land is, ook als er vanuit het IOC niet een politieke motivatie achter zit, politiek significant voor de regering of het regime van het gastland. Dat kan de Spelen bijvoorbeeld gebruiken om het eigen land en een bepaalde ideologie te propageren. Het duidelijkste voorbeeld daarvan zijn misschien wel de Olympische Spelen in Berlijn van 1936, die voor nazi-Duitsland een gelegenheid waren om de Nationaalsocialistische ideologie te propageren.¹⁷⁴ Met de kennis van nu over de verschrikkingen van het naziregime zullen er weinigen zijn die een dergelijke politieke instrumentalisering van sport niet negatief zullen beoordelen. Vanuit westers perspectief zullen velen geneigd zijn om ook de Spelen in weinig democratische landen als China en Rusland die weinig op hebben met in ieder geval het westerse verstaan van de mensenrechten op een soortgelijke wijze te beoordelen. Maar los van de vraag hoe men dient te oordelen over de motieven van de leiders van een bepaald gastland, is het de vraag of het überhaupt mogelijk is om politiek neutrale Olympische Spelen te houden. Is de keuze om de Spelen te organiseren als land niet altijd mede door politieke motieven ingegeven, bijvoorbeeld ook vanwege de hoop op een economische impuls rondom de Spelen of ook om het land wereldwijd op de kaart te zetten? En zijn zelfs pogingen om politieke uitingen van atleten te verbieden niet zelf ook politieke keuzes waarmee men de politieke mogelijkheden waartegen atleten willen protesteren bedoeld of onbedoeld steunt?

Vanuit onze theologische visie op sport kunnen we de Olympische Beweging en de Olympische Spelen als poging om op een goede wijze vorm te geven aan sport positief beoordelen. We kunnen ze heterotelisch zien als een streven naar doelen waarin de heerschappij van God in de wereld aan het licht komt.

Daarnaast zien we dat men poogt de sport te beschermen tegen een vorm van politieke heterotelie die afbreuk doet aan de sport. In de praktijk slaagt de Olympische Beweging evenwel slechts ten dele in hetgeen ze nastreeft.

5.2. Het FIFA Wereldkampioenschap Voetbal van 2022 in Qatar

In november en december 2022 vond in Qatar het FIFA Wereldkampioenschap Voetbal plaats. Om verschillende redenen was het toernooi, in ieder geval in

¹⁷³ Vgl. bv. Middle East Institute, "The Olympics and Russian Invasion", geraadpleegd op 8 juni 2023, <https://www.mei.edu/events/olympics-and-russian-invasion>.

¹⁷⁴ Vgl. Encyclopædia Britannica, "Berlin 1936 Olympic Games", geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.britannica.com/event/Berlin-1936-Olympic-Games>.

westerse landen, al in de aanloop erg omstreden.¹⁷⁵ Het tijdstip van het WK, aan het einde van het jaar in plaats van in de zomer, was al ongewoon en had te maken met de hoge temperaturen in Qatar. Belangrijkere controverses bestonden er rondom de verdenkingen van corruptie bij de FIFA rond de toewijzing van het WK aan het gastland Qatar en de slechte leef- en werkomstandigheden van de gastarbeiders die ingezet werden voor de bouw van de voetbalstadions. Daarnaast waren er zorgen over de mensenrechtensituatie in Qatar.¹⁷⁶

Wat kunnen we theologisch zeggen over deze schaduwkanten van dit controversiële wereldkampioenschap? Vanuit de overtuiging dat sport als heterotelisch gebeuren een instrument dient te zijn dat bijdraagt aan een betere, meer rechtvaardige wereld en zo in christelijke termen ook iets laat doorschemeren van Gods heerschappij, van de toekomst van vrijheid, vrede en gerechtigheid die wij van Hem verwachten, moeten we zeggen dat van die potentie van sport bij het WK in Qatar weinig tot stand is gekomen. Ten dele is zelfs het tegengestelde gebeurd. Wellicht heeft het voetbalspel zelf wel mensen uit verschillende landen met elkaar verbonden, hetgeen positief is, maar de negativiteit heeft dit behoorlijk overschaduwd. Ten dele heeft dit wellicht te maken gehad met een gebrek aan aandacht bij de FIFA en de organisatoren van het WK voor het positieve dat sport tot stand zou kunnen brengen. Misschien is het voetbal te veel een eigen leven gaan leiden en op een verkeerde wijze een doel op zich geworden, waarvoor rechtvaardigheid en mensenrechten moesten wijken.

Anderzijds kan men ook zeggen dat de sport voetbal rondom het WK Voetbal in Qatar juist wel geïnstrumentaliseerd is, maar dan op een wijze die velen – mijns inziens terecht – negatief zullen beoordelen. Voetbal was een instrument ten dienste van commerciële doelen. De sport werd een speelbal van het grote geld. Omwille van de financiële belangen van een steenrijke oliestaat en waarschijnlijk ook van corrupte sportbestuurders werd de organisatie van een kampioenschap toebedeeld aan een land dat waarschijnlijk niet het meest geschikt was en – nog belangrijker – werden het welzijn, de veiligheid en zelfs de levens van vele bouwvakkers veronachtzaamd.

Er werd in ieder geval geen recht gedaan aan de menselijke waardigheid. Theologisch gezien komt ieder mens op grond van zijn geschapen zijn door God, naar diens beeld en gelijkenis, een onvervreemdbare waardigheid toe. Deze oneindige waarde van mensen wordt nog verder onderstreept door het geloofsgeheim van de incarnatie: dat mensenlevens God zoveel waard zijn dat hij in de persoon van Jezus Christus zelf mens onder de mensen werd om mensen te bevrijden van kwaad en de gebroken relaties van mensen met zichzelf, elkaar en met Hem te herstellen. Mensen die in Gods ogen zoveel waard zijn, werden in Qatar als waardeloos behandeld. Door de dood van waarschijnlijk duizenden werkers te accepteren als een simpel bedrijfsongeval,

¹⁷⁵ Het westerse perspectief is ongetwijfeld ook bepalend voor mijn eigen gedachten over dit thema, zoals dat waarschijnlijk ook al het geval was bij de wijze waarop ik naar het politieke aspect van de Olympische Spelen keek. Dit is ook niet te vermijden (theologie en misschien wel alle geesteswetenschappen zijn zoals gezegd contextueel van aard), maar het is goed zich hiervan bewust te zijn.

¹⁷⁶ Vgl. bv. Encyclopædia Britannica, “2022 FIFA World Cup”, geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.britannica.com/sports/2022-FIFA-World-Cup>.

werd niet slechts de sport op een onacceptabele wijze geïnstrumentaliseerd.¹⁷⁷ Mensen, van wie men ook kan zeggen dat ze relatief autotelisch van aard zijn, werden gereduceerd tot middelen ten dienste van prestige en commerciële belangen. Sport werd in Qatar geïnstrumentaliseerd op een wijze die afbreuk deed aan de positieve kracht van voetbal. Het relatief autotelische karakter van sport als een vrije en speelse activiteit, waarin mensen bij uitstek beeld zijn van hun vrije Schepper, is aangetast en vervormd tot een slaafs 'dienen van de mammon'.¹⁷⁸ Het voorbeeld van het WK in Qatar maakt duidelijk dat zowel heterotelisch als autotelisch theologisch spreken over sport zinvol en nodig is. Beide werpen een licht op wat er mis is gegaan rondom dit WK Voetbal. Sport was in Qatar enerzijds niet het instrument ten dienste van het goede voor mensen die het zou moeten zijn, maar anderzijds werd op het WK de intrinsieke waarde van sport ook aangetast door een negatieve vorm van heterotelie.

5.3. De lichamelijke tol die sportbeoefening eist van topsporters

In januari en februari 2023 verscheen in *Trouw* een serie interviews met oud-topsporters over de fysieke klachten die zij aan hun tijd als topsporter hadden overgehouden. In de serie komen twee oud-volleybalsters langs die versleten knieën hebben en beperkt beweeglijk zijn, een oud-BMX'er die zwaar hersenletsel heeft opgelopen, een oud-rugbyer die nu lijdt onder sportersdementie, een oud-handbalster die haar beide kruisbanden gescheurd heeft, een oud-bokser met beschadigde hersenen die vergeetachtig wordt, een oud-hockeyster die anorexia kreeg, een andere oud-hockeyster met hersenletsel die niet normaal kan functioneren en een oud-turnster wier hele lichaam beschadigd is en die ook niet kan functioneren zonder therapie.¹⁷⁹ Het probleem dat in deze serie geschetst wordt van sporters die (te) veel van zichzelf vragen of van wie (te) veel wordt gevraagd is een bekend probleem. Het was eerder bijvoorbeeld ook al het thema van de Zweedse documentaire *The Price of Gold* van Folke Rydén.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Vgl. The Guardian, "Qatar World Cup chief says 'death is a part of life' after reported worker death", geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.theguardian.com/football/2022/dec/08/qatar-launches-investigation-after-reported-death-of-worker-at-world-cup-site>; The Guardian, "Revealed: 6,500 migrant workers have died in Qatar since World Cup awarded", geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.theguardian.com/global-development/2021/feb/23/revealed-migrant-worker-deaths-qatar-fifa-world-cup-2022>.

¹⁷⁸ Vgl. Mattheüs 6,24.

¹⁷⁹ Esther Scholten, "Alleen een gezonde sporter presteert echt optimaal", *Trouw* (11-2-2023): 24-25; Esther Scholten, "Alles aan de kant voor handbal? Dat zou Deleila Amega nu nooit meer doen", *Trouw* (11-1-2023): 18-19; Esther Scholten, "Bokser Pedro van Raamsdonk is niet onder de indruk van die vergeetachtigheid", *Trouw* (19-1-2023): 18-19; Esther Scholten, "Het is alsof ik continu een kater heb", *Trouw* (28-1-2023): 24-25; Esther Scholten, "Hockeyster Lisa Scheerlinck woog nog maar 42 kilo", *Trouw* (21-1-2023): 26-27; Esther Scholten, "Ooit streed hij om goud, nu is zelfstandig lopen al een kunst", *Trouw* (4-1-2023): 18-19; Esther Scholten, "Oud rugbyer Mike Geurtsen heeft sportersdementie: 'Deze strijd kun je niet winnen'", *Trouw* (7-1-2023): 24-25; Esther Scholten, "Oud-turnster Anouk Visser-Jong (40) heeft het lichaam van een honderdjarige", *Trouw* (3-2-2023): 18-19; Esther Scholten, "Versleten knieën door die nietsontziende druk van presteren", *Trouw* (2-1-2023): 16-17.

¹⁸⁰ Zie voor de documentaire: Folke Rydén, "The Price of Gold", geraadpleegd op 9 juni 2023, <https://folkeryden.com/theprizeofgold/#:~:text=Every%20day%2C%20athletic%20stars%20are,from%20their%20governments%20and%20sponsors.>

De vraag die bij al deze gevallen naar voren komt is wat hier precies aan de hand is. Waarom gaan topsporters zo ver? Waarom vragen ze zoveel van hun lichamen? Gaat het om sport die te veel doel op zich geworden is en waarin te weinig oog is voor het positieve buiten de sport waarop sport ook gericht zou kunnen en misschien wel moeten zijn? Of gaat het om sport die juist wel gemaakt is tot een instrument ten dienste van doelen die misschien de verkeerde doelen zijn? En gaat er dan juist van deze doelen een druk uit die sporters ertoe brengt om heel ver te gaan, misschien wel te ver?

Er spelen in verschillende gevallen verschillende motieven en patronen mee en soms meerdere. In het artikel van over de twee volleyballende zussen is sprake van “financiële belangen” in de sport waardoor er druk was om te veel te spelen en te blijven spelen, ook al was dat fysiek niet verantwoord. Wat dat betreft is er sprake van een druk die te maken heeft met een externe doelgerichtheid met een negatief effect op de sport. Complex wordt het echter als aan het einde blijkt dat ze uiteindelijk positief terug kunnen kijken op hun carrière en het de moeite waard blijken te vinden. Naast de externe druk was er blijkbaar ook wel een interne motivatie.¹⁸¹ De rugbyer met sportersdementie betwijfelt of zijn sportcarrière de moeite waard is geweest en geeft aan dat rugby eigenlijk geen veilige sport is. Rugby moet ofwel “compleet veranderen” of er moet “helemaal mee gestopt worden”. Dat dit gebeurt acht hij echter onwaarschijnlijk vanwege de commerciële belangen die met professionele rugby gemoeid gaan.¹⁸² De handbalster geeft aan dat ze te ver ging omdat ze het maximale wilde bereiken binnen haar sport, hetgeen ook door anderen werd aangemoedigd. Zij heeft zich afgekeerd van die ‘doorgeslagen’ autotelische kijk op sport en propageert nu in haar werk juist een meer heterotelische benadering: “sport als bindmiddel, een bezigheid die je hoofd leeg kan maken”.¹⁸³ De bokser lijkt ook vanuit een autotelische motivatie te hebben gesport en doet nog altijd lichtzinnig over de gezondheidseffecten. Hij koos er eens voor om de Boksbond niet te informeren over een *knock-out* om geen rust in te hoeven lassen en deel te kunnen nemen aan het EK. Veelzeggend is ook zijn uitspraak: “Opgeven is nooit een optie geweest. Dan ga ik nog liever dood.”¹⁸⁴ Bij de hockeyster met anorexia kwam haar eetstoornis voort uit een drang om op het hoogste niveau te presteren en voor het Nederlands hockeyelftal te spelen, gecombineerd met de gedachte dat een lichter gewicht de kans daarop zou vergroten. Er zit een gedeelte intrinsieke motivatie, maar de gedachtegang die tot de problemen leidde heeft natuurlijk ook te maken met een druk binnen de hockeysselectie om niet te zwaar te zijn. Waarschijnlijk heeft dat ook wel te maken met een streven naar topprestaties vanuit de begeleiding van het team.¹⁸⁵ Het hersenletsel van de andere hockeyster komt onder andere doordat de hoofden van hockeyspelers eigenlijk onvoldoende beschermd zijn, omdat hoofdbescherming in principe niet is toegestaan. Het gebrek aan bescherming is volgens haar het gevolg van externe, “commerciële belangen”. Maatregelen zouden hockey een minder aantrekkelijke kijksport maken. Tegelijkertijd geeft ze ook aan dat men als speler die streeft naar het maximaal haalbare bereid kan zijn te ver te gaan. Intrinsieke motivatie

¹⁸¹ Scholten, “Versleten knieën door die nietsontziende druk van presteren”, 16-17.

¹⁸² Scholten, “Oud rugbyer Mike Geurtsen heeft sportersdementie”, 24.

¹⁸³ Scholten, “Alles aan de kant voor handbal? ”, 18-19.

¹⁸⁴ Scholten, “Bokser Pedro van Raamsdonk is niet onder de indruk van die vergeetachtigheid”, 18-19.

¹⁸⁵ Scholten, “Hockeyster Lisa Scheerlinck woog nog maar 42 kilo”, 26-27.

van de speler speelt dus ook een rol.¹⁸⁶ Bij de oud-turnster lijkt er vooral sprake te zijn geweest van veel druk vanuit de trainers om geen rekening te houden met het herstel van het lichaam en pijn steeds te negeren. Zij spreekt zelfs van mishandeling door de trainers. Waarom de trainers haar zo behandelden, wordt niet genoemd. Het zou te maken kunnen hebben met een streven naar maximale prestaties, maar een andere optie is misschien prestige of machtsuitoefening.¹⁸⁷ Het geval van de BMX'er is een uitzondering, aangezien het ongeval waardoor hij moeilijk kan lopen niet door sportieve of externe belangen is veroorzaakt, maar door "een rondslingerende veiligheidsketting".¹⁸⁸

In deze casussen zien we dus dat er verschillende motieven een rol spelen.¹⁸⁹ Aan de ene kant vraagt men in de topsport soms te veel van de lichamen van sporters vanwege een drang om maximaal te presteren of te winnen ten koste van alles. Dat is wellicht een doorgeslagen autotelie waarin de sport een soort afgod is geworden waarvoor men tot onredelijke offers bereid is. Hier is misschien een heterotelische correctie nodig die erop wijst dat sport gericht zou moeten zijn op het goede. Anderzijds blijken uitwassen soms ook mede voort te komen uit een verkeerde instrumentalisering. Commerciële belangen zijn allesbepalend en zetten sporters onder druk om ten koste van hun eigen welzijn te presteren. Hiertegen zou een correctie vanuit een autotelische visie op sport helpen. Sport behoeft een zekere zuivering van externe motieven, opdat de sporter zijn sport meer als vrije, speelse activiteit kan beleven, zonder druk om te ver te gaan. Zo toont zich opnieuw de behoefte aan een theologische benadering van sport die 'hybride' is, die het beste van alle beide benaderingen combineert.

Conclusie

In ons laatste hoofdstuk bestudeerden we drie voorbeelden uit de sportwereld: het Olympisme, het WK Voetbal van 2022 in Qatar en de hoge tol die topsport van sommige van haar beoefenaars eist naar aanleiding van een serie interviews uit *Trouw*. In onze bespreking van alle drie de onderwerpen werd duidelijk dat zowel autotelisch als heterotelisch theologisch spreken over sport relevant is. Dit bevestigt nogmaals onze gedachte in hoofdstuk vier dat men de sterke kanten van beide benaderingen zou moeten combineren in een theologische benadering van sport die uitgaat van zowel een relatief autotelisch als een relatief heterotelisch karakter van sport.

¹⁸⁶ Scholten, "Het is alsof ik continu een kater heb", 24-25.

¹⁸⁷ Scholten, "Oud-turnster Anouk Visser-Jong (40) heeft het lichaam van een honderdjarige", 18-19.

¹⁸⁸ Scholten, "Ooit streed hij om goud, nu is zelfstandig lopen al een kunst", 18.

¹⁸⁹ Hoewel het hier, net als in de voorgaande paragrafen, om topsport gerelateerde voorbeelden gaat, kan het overvragen van het lichaam natuurlijk ook in de amateursport gebeuren. De motieven en patronen die we in deze casussen herkenden, is wat dat betreft ook deels relevant voor amateursporters, al zijn hun omstandigheden uiteraard anders.

ALGEHELE CONCLUSIE EN DISCUSSIE

We begonnen deze Masterthesis met de onderzoeksvraag of sport theologisch het beste als een autotelische of een heterotelische activiteit kan worden gedacht. In de vijf voorbije hoofdstukken hebben we die vraag stap voor stap onderzocht. We begonnen in ons eerste hoofdstuk met een verheldering van sleutelbegrippen uit die vraag en enige andere relevante begrippen. Vervolgens wijdden we twee hoofdstukken aan het uiteenzetten van beide mogelijke theologische benaderingen van het fenomeen sport. Aan de hand van Lincoln Harvey's boek *A Brief Theology of Sport* zagen we in ons tweede hoofdstuk hoe men sport vanuit theologisch perspectief kan denken als een autotelisch gebeuren, als een activiteit die niet gericht is op iets externs, maar die als doel op zich wordt ondernomen. In ons derde hoofdstuk bespraken we vervolgens, met het Vaticaanse document *Giving the best of yourself* als basis, hoe sport vanuit theologisch perspectief als heterotelische activiteit kan worden omschreven, als een gebeuren dat met het oog op een ander, theologisch waardevol doel wordt ondernomen. Nadat we beide opties voor het theologisch spreken over sport de revue hadden laten passeren, kwamen we toe aan onze eigen beoordeling van beide onderzochte benaderingen in het vierde hoofdstuk. Onze inzichten pasten we vervolgens in hoofdstuk vijf toe op drie voorbeelden uit de sportwereld: de Olympische Beweging en Spelen, het FIFA Wereldkampioenschap Voetbal 2022 in Qatar en de zware lichamelijke gevolgen die topsport soms heeft voor de beoefenaars daarvan. We leggen ons er nu tot slot op toe om onze onderzoeksvraag te beantwoorden op basis van de inzichten uit de voorgaande hoofdstukken.

Antwoord op de onderzoeksvraag

Op de vraag of het het meest passend is sport theologisch te denken als een autotelische activiteit of als een heterotelische activiteit, kunnen we op basis van het voorgaande het volgende antwoord geven. Beide benaderingen hebben mijns inziens hun sterke en zwakke kanten. Ik kies daarom niet voor een van beide theologische benaderingen van sport ten koste van de andere, maar wil de sterke kanten van beide benaderingen met elkaar te combineren. Robert K. Johnstons concept van 'niet instrumentele productiviteit', uiteengezet als onderdeel van zijn theologie over spel, helpt ons hierbij op weg. Wie dat concept toepast op sport kan enerzijds de eigen waarde van sport beklemtonen als een activiteit die niet gereduceerd moet worden tot een middel om andere doeleinden mee te bereiken, maar anderzijds wel aandacht besteden aan de waarde die sport heeft voor het leven buiten de sport zelf vanwege de positieve bijdrage die sport wel degelijk levert aan het bereiken van externe, theologisch te waarderen doelen. Het autotelische en het heterotelische karakter van sport moeten geen van beide als absoluut worden opgevat. Sport is relatief heterotelisch in haar bijdrage aan het welzijn van mensen, waarmee ze iets zichtbaar kan maken van de *basileia tou teou*, de heerschappij van God in onze wereld. Tegelijkertijd is sport relatief autotelisch als een vrije, speelse activiteit waarin de mens bij uitstek beeld is van zijn vrije Schepper. Sport is een activiteit met een intrinsieke waarde waaraan afbreuk wordt gedaan als ze gereduceerd wordt tot een middel ten behoeve van externe doeleinden.

Discussie

Een eerste aspect van mijn thesis dat vragen op zou kunnen roepen, is mijn keuze voor twee hoofdbronnen in de vorm van *A Brief Theology of Sport* als een uitwerking van een autotelische theologische visie op sport en *Giving the best of yourself* als een uitwerking van een vooral heterotelische theologie benadering

van het onderwerp. Ik ben me ervan bewust dat het gaat om twee verschillende typen bronnen. De eerste is immers een boek van een individuele theoloog. De andere is een kerkelijk document dat waarschijnlijk een uiting is van het kerkelijk leergezag.¹⁹⁰ Het ene is de weergave van de visie van een individuele wetenschapper, terwijl het andere een visie is die door een bestuursorgaan van de rooms-katholieke kerk namens die kerk gegeven wordt. Ik bespreek ondanks dat verschil eigenlijk het Vaticaanse document *Giving the best of yourself* vooral als een tekst waarin – net als in het boek van Lincoln Harvey – theologische ideeën over sport naar voren komen. Hoewel we in de inleiding al zagen dat de status van het document uit Rome onduidelijk is en dat het waarschijnlijk niet bedoeld is als een erg normatieve tekst, begrijp ik dat deze keuze niet vanzelfsprekend is.

Een mogelijke beperking van mijn thesis is dat het – met uitzondering van het vijfde hoofdstuk tot op zekere hoogte – gaat om een vooral theoretische doordenking. Sommige van mijn gedachten zouden baat kunnen hebben bij aanvulling met informatie vanuit een ander perspectief. Een aanpak die gebruik maakt van meer sociaalwetenschappelijke methodes als interviews of vragenlijsten zou kunnen helpen om bepaalde open plekken wat meer in te vullen. Als het bijvoorbeeld gaat om de motieven die mensen (christenen en niet-christenen) hebben om te sporten, ben ik enigszins afhankelijk van aannames. Mijn aannames zijn overigens niet zomaar uit de lucht gegrepen, maar maken mijn argumentatie wel gekleurd. Mijn eigen ervaringen en ideeën drukken er zo een stempel op. Dat is op zich voor theologie niet louter negatief. In de inleiding heb ik onder de *methodologische overwegingen* ook aangegeven dat theologie een contextuele wetenschap is. In een dergelijke wetenschap is het niet mogelijk en ook niet wenselijk om volledig ‘neutraal’ te redeneren zonder de eigen ervaringen te laten meespelen. Desalniettemin lijkt het me zinvol en verrijkend om te weten wat mensen antwoorden als ze gevraagd worden naar redenen om te sporten of als toeschouwer of anderszins bij sport betrokken te zijn. Het zou interessant en leerzaam zijn om te weten of de motieven meer aansluiten bij een heterotelische of een autotelische visie, of – wat ik verwacht – een soort tussenvorm ervan. Het zou leerzaam zijn om te toetsen of mijn gedachten aansluiten bij de ervaringen van anderen die sporten. Op die manier kunnen ervaringen wel meedoen in de reflectie, maar kan men toch de subjectiviteit wat meer overstijgen. Zo zijn er nog meer interessante en relevante inzichten te bedenken die via de sociaalwetenschappelijke weg verkregen zouden kunnen worden met betrekking tot sport. Sociaalwetenschappelijke middelen passen niet binnen de onderzoeksmethode die we hier voor deze Masterthesis gekozen hebben, maar zouden wel behulpzaam kunnen zijn bij de verdere ontwikkeling van een theologische visie op sport. Naast de ervaringen van de schrijver van een theologisch stuk, zijn de ervaringen van anderen in de samenleving over het onderwerp dat hij bespreekt evenzeer relevant.

Mijn conclusie is verder gebaseerd op een beperkte studie van literatuur. In feite ligt mijn focus op twee hoofdbronnen. Andere bronnen heb ik vooral gelezen in het licht van die twee bronnen en in het licht van de daaruit afgeleide concepten ‘autotelie’ en ‘heterotelie’. Het is natuurlijk noodzakelijk om keuzes te maken en zich te beperken binnen het kader van een bepaald onderzoek. Over deze focus ben ik ook vanaf het begin helder geweest. Dat neemt echter niet weg dat er veel meer materiaal beschikbaar is omtrent het thema ‘sport in theologisch perspectief’. In verder onderzoek over deze thematiek zou het daarom

¹⁹⁰ Vgl. de *methodologische overwegingen* in de inleiding.

interessant kunnen zijn om een uitgebreider literatuuronderzoek te doen waarin ook andere teksten worden betrokken. Naast verdere bestudering van theologische literatuur zou aandacht voor de inzichten uit het onderzoeksveld van de sportfilosofie een theologische reflectie over sport kunnen verrijken. Dit onderzoeksveld is meer ontwikkeld dan het theologische spreken over het onderwerp. In het Nederlandse taalgebied is Sandra Meeuwsen een belangrijke naam op het gebied van de sportfilosofie. Zij uit kritiek op de gedachte van sport als spel, die in de sportfilosofie en ook in de theologische bronnen over sport die wij hebben geraadpleegd een centrale rol speelt. Andere relevante auteurs die recentelijk filosofisch hebben geschreven over sport zijn bijvoorbeeld Gunnar Breivik en Mike McNamee.¹⁹¹ Vanuit onze theologische gedachten over de doelgerichtheid van sport in deze thesis, zou het verder interessant zijn om na te denken over andere vragen met betrekking tot sport. Hierbij valt te denken aan de vraag of en hoe sport een vorm van godsverering zou kunnen zijn, vragen over de betekenis van religieuze uitingen op sportvelden, de vraag wanneer sport een vorm van verafgoding wordt of vragen omtrent het christelijk mensbeeld en het denken over de verhouding tussen geest, ziel en lichaam. Daarnaast zou het, zoals reeds opgemerkt, interessant kunnen zijn om zich door historisch onderzoek meer te verdiepen in mogelijke katholieke invloeden op het gedachtegoed van de Olympische Beweging.

¹⁹¹ Vgl. Sandra Meeuwsen, "Ungrounding Homo Ludens: on Agamben and Modern Sports", *Sport, Ethics and Philosophy* 16:3 (2022): 318-319, <https://doi.org/10.1080/17511321.2021.1957006>.

BIBLIOGRAFIE

Kerkelijke documenten

Dicastery for Laity, Family and Life. *Giving the best of yourself: A document about the Christian perspective on sport and the human person*, June 1, 2018. Geraadpleegd op 24 februari 2022, <http://www.laityfamilylife.va/content/laityfamilylife/en/documenti/dare-il-meglio-di-se.html>.

Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, *Gaudium et spes* (Pastorale constitutie over de Kerk in de wereld van deze tijd), 7 december 1965. *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie*. Amersfoort: Katholiek Archief, 1967, 401-494.

Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, *Unitatis redintegratio* (Decreet over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging), 21 november 1964. *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie*. Amersfoort: Katholiek Archief, 1967, 141-160.

Vatican. "Acta Apostolicae Sedis. An. et vol. CX. I Iunii 2018. N.6". Geraadpleegd op 19 juli 2022, <https://www.vatican.va/archive/aas/documents/2018/acta-giugno2018.pdf>.¹⁹²

Naslagwerken

Bartelink, G.J.M. *Prisma Woordenboek Grieks – Nederlands*. Houten: Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum, 2017.

Encyclopædia Britannica. "Search Britannica". Geraadpleegd op 10 juli 2023, <https://www.britannica.com/>.

Oxford English Dictionary: The definitive record of the English language. "Browse dictionary". Geraadpleegd op 6 juli 2022, <https://www-oed-com.tilburguniversity.idm.oclc.org/browsedictionary>.

Van Dale. "Dikke Van Dale". Geraadpleegd op 6 juli 2022, <https://www.vandale.nl/zoeken/dikke.do>.

Overige literatuur en bronnen

Bevans, Stephan B. *An Introduction to Theology in Global Perspective*. Theology in Global Perspective. Maryknoll, New York: Orbis Books, 2009.

Ellis, Robert. *The Games People Play: Theology, Religion, and Sport*. Eugene: Wipf and Stock, 2014.

Grijs, F.J.A. de. *Goddelijk mensontwerp: een thematische studie over het beeld Gods in de mens volgens het Scriptum van Thomas van Aquino in twee delen*:

¹⁹² Op p. 865-922 vindt men de officiële publicatie van de Italiaanse versie van *Giving the best of yourself* in de *Acta Apostolicae Sedis*.

deel 2. Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1967. Geraadpleegd op 7 juli 2023, https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/106988/106988_dl.2.pdf?sequence=6.

Harvey, Lincoln. *A Brief Theology of Sport*. London: SCM Press, 2014.

Harvey, Lincoln. "Chapter 6: The Double Homooousion: Forming the Content of Gunton's Theology". In *The Theology of Colin Gunton*. Edited by Lincoln Harvey, 86-99. London: T&T Clark International, 2010.

Houten, Maaïke van en Esther Scholten. "Theoloog met zwarte band schiet te hulp bij debat over misstanden". *Trouw* (15-4-2023): 8-9.

International Olympic Committee. "Olympic Charter. In force as from 8 August 2021". Geraadpleegd op 1 augustus 2022, https://stillmed.olympics.com/media/Document%20Library/OlympicOrg/General/E-N-Olympic-Charter.pdf?_ga=2.146247996.943012321.1659366674-amp-RILBpWaTdZ0ZPd6okJ5cRA.

Johnston, Robert K. *The Christian at Play*. Eugene: Wipf and Stock, 1997.

Kerknet. "Met God naar het kampioenschap". Geraadpleegd op 20 juli 2023, <https://www.kerknet.be/kerk-leven/artikel/met-god-naar-het-kampioenschap#:~:text=Kerkhistoricus%20Dries%20Vanysacker%20werkte%20mee,en%20de%20menselijke%20persoon%20uiteen>.

McGavin, P.A. "Ascetical Theology of Sport. *New Blackfriars* 103 (2022): 483-498. <https://doi.org/10.1111/nbfr.12725>.

Meeuwssen, Sandra. "Ungrounding Homo Ludens: on Agamben and Modern Sports". *Sport, Ethics and Philosophy* 16:3 (2022): 318-332. <https://doi.org/10.1080/17511321.2021.1957006>.

Meijers, Ton. "Officiële kerkelijke documenten". Pro manuscripto, 2020.

Middle East Institute. "The Olympics and Russian Invasion". Geraadpleegd op 8 juni 2023, <https://www.mei.edu/events/olympics-and-russian-invasion>.

Novak, Michael. *The Joy of Sports. Revised Edition: Endzones, Bases, Baskets, Balls, and the Consecration of the American Spirit*. Lanham, Maryland: Madison Books, 1993.

Pascal, Blaise. *Gedachten*. Vertaald en van aantekeningen voorzien door Frank de Graaff. Amsterdam: Boom, 1997.

Rahner, Hugo. *Der spielende Mensch*. Freiburg: Johannes Verlag, 2016.

Ratzinger, Joseph/Benedictus XVI. *Jezus van Nazareth. Deel 1. Van de doop in de Jordaan tot de Gedaanteverandering*. Vertaald door Maria ter Steeg. Tielt: Lannoo, 2007.

Scholten, Esther. "Alleen een gezonde sporter presteert echt optimaal". *Trouw* (11-2-2023): 24-25.

Scholten, Esther. "Alles aan de kant voor handbal? Dat zou Deleila Amega nu nooit meer doen". *Trouw* (11-1-2023): 18-19.

Scholten, Esther. "Bokser Pedro van Raamsdonk is niet onder de indruk van die vergeetachtigheid". *Trouw* (19-1-2023): 18-19.

Scholten, Esther. "Het is alsof ik continu een kater heb". *Trouw* (28-1-2023): 24-25.

Scholten, Esther. "Hockeyster Lisa Scheerlinck woog nog maar 42 kilo". *Trouw* (21-1-2023): 26-27.

Scholten, Esther. "Ooit streed hij om goud, nu is zelfstandig lopen al een kunst". *Trouw* (4-1-2023): 18-19.

Scholten, Esther. "Oud rugbyer Mike Geurtsen heeft sportersdementie: 'Deze strijd kun je niet winnen'". *Trouw* (7-1-2023): 24-25.

Scholten, Esther. "Oud-turnster Anouk Visser-Jong (40) heeft het lichaam van een honderdjarige". *Trouw* (3-2-2023): 18-19.

Scholten, Esther. "Versleten knieën door die nietsontziende druk van presteren". *Trouw* (2-1-2023): 16-17.

Schoot, H. J. M. "Methoden in de katholieke systematische theologie, aan de hand van reflecties op de verrijzenis van Christus". In *Theologie & methode*. Theologische Perspectieven 4. Redactie door A.L.H.M. van Wieringen, 173-207. Bergambacht: 2VM, 2012. Geraadpleegd op 22 juli 2022, https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/13893089/Methoden_syst_theol_adhv_verrijzenis_van_Christus.pdf.

The Guardian. "Qatar World Cup chief says 'death is a part of life' after reported worker death". Geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.theguardian.com/football/2022/dec/08/qatar-launches-investigation-after-reported-death-of-worker-at-world-cup-site>.

The Guardian. "Revealed: 6,500 migrant workers have died in Qatar since World Cup awarded". Geraadpleegd op 19 juli 2023, <https://www.theguardian.com/global-development/2021/feb/23/revealed-migrant-worker-deaths-qatar-fifa-world-cup-2022>.

Thomas van Aquino. *Scriptum Super Sententiis*. Aquinas Institute. "Aquinas Online". Geraadpleegd op 28 juli 2022, <https://aquinas.cc/la/en/~Sent.I>.

Thomas van Aquino. *Summa Contra Gentiles*. Aquinas Institute. "Aquinas Online". Geraadpleegd op 28 juli 2022, <https://aquinas.cc/la/en/~SCG1>.

Thomas van Aquino. *Summa Theologiae*. Aquinas Institute. "Aquinas Online". Geraadpleegd op 28 juli 2022, <https://aquinas.cc/la/en/~ST.I>.

(Ten behoeve van verwijzingen naar deze werken van Thomas van Aquino: Corpus Thomisticum. "S. Thomae de Aquino Opera Omnia". Geraadpleegd op 30 juli 2022, <https://www.corpusthomisticum.org/iopera.html>.)

Tromp, Johannes. "1 Makkabeeën". In *Internationaal Commentaar op de Bijbel: Band 1*. Redactie Erik Eynikel et al., 834-852. Kampen: Uitgeverij Kok/Uitgeverij Averbode, 2001.

Vanysacker, Dries. "Chapter 24. Challenges for public theology: Sports". In *T&T Clark Handbook of Public Theology*. Edited by Christoph Hübenthal and Christiane Alpers, 448-465. London: T&T Clark (UK), 2022. <http://dx.doi.org/10.5040/9780567692184.0032>.

Vanysacker, Dries. "'Het Beste Van Jezelf Geven'. De Kerkelijke Aandacht Voor Sport in Verleden en Heden." *Tijdschrift Voor Theologie* 60 (2020): 234–251.

Vanysacker, Dries. *Katholicisme en sport in de Lage Landen (19^e eeuw tot heden): Een moeilijk evenwicht*. Antwerpen: Halewijn, 2021.

Wicks, Jared. *Doing Theology*. Mahwah, New Jersey: Paulist Press, 2009.

Wolsink, Sabine. "Het ultieme voorbij de grenzen van het menselijke. Een theologische kijk op sport". *Liberaal Christendom* (2023). Geraadpleegd op 21 juli 2023, <https://liberaalchristendom.wordpress.com/2023/03/15/een-theologische-kijk-op-sport/>.